

**УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ, НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ТА РЕЛІГІЙ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ОДЕСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

**Символи і обереги українського
народу та
їх обрядове значення.**

(Методичні рекомендації)

ОДЕСА – 2013

Шановні Колеги!

Синкретичність обрядової культури, що зберігала глибинні пласти, вказувала на те, що українці — народ з надзвичайно розвиненим магічним мисленням, з великою магічною традицією.

Народна, зокрема традиційно-побутова, культура — невичерпне джерело духовності нації, на якій ґрунтується етнічність, національні символи та атрибути; вона є основою ментальності нації, що формується сторіччями. Водночас традиційно-побутова культура позначена історичною специфікою, відтворюючи ментальність суспільства того або іншого періоду історії.

Стосовно XVII—XIX ст. вона являла собою оригінальний пласт, у якому перепліталися архаїчні, здебільшого магічні течії з християнськими, прадавні землеробські риси із новими козацькими; суто народні з елітарними; вона, нарешті, стала основою для формування національної культури українців.

З метою відродження традицій, в даній методичній розробці восвітлені основні символи та обереги, які мали велике значення в житті, побуті та обрядах українського народу.

Зміст

<i>Хатні обереги</i>	4
Українська хата.....	4
Покуть.....	8
Стіл.....	9
Пікна діжа.....	12
Хліб	14
Глиняний посуд	18
Скриня	20
Сволок.....	21
Ліжко.....	23
Колиска	25
Лава	27
Піч	30
Комин.....	32
Вікна.....	34
<i>Обереги людини</i>	36
Традиційний одяг	37
Рушник, вишивка.....	40
Сорочка.....	43
Штани	45
Запаски і плахти.....	47
Пояс.....	48
Мережка.....	52
Намисто	53
Дукати.....	55
Китайка	55
Вінок	56
Волосся	60
Гребінь	63
Ложка	67
Мед.....	72
Перстень	75
Писанка.....	77

Хатні обереги

Кожна подружня пара, створюючи нову сім'ю, щонайперше намагалася обзавестися власним помешканням. Згадаймо відомі слова з пісні, кола юнка радить: «Постав хату з лободи, а в чужую не веди».

Хата традиційно була не тільки місцем, де родина проводила більшу частину свого життя, але й вогнищем, довкола якого зберігалися давні й прекрасні традиції. Про оселю як невід'ємний елемент обійстя вже йшлося в попередньому розділі; тут я детальніше зупинюся на внутрішньому начинні людського житла, кожна деталь якого, виконувала, окрім практичних, і оберегові функції. Все, що наповнювало оселю — стіл, піч, мисник, колиска, сволок, поріг, вікна, лави, навіть призьба, — мало глибоку символічну обрядово-ритуальну доцільність.

Людина вірила: якщо дотримуватися давніх форм звичаєвої практики — постійно тримати рушники над вікнами й дверима, прикривати стіл скатертиною, не гойдати порожньої колиски або ж оздоблювати писанкою покуть, — то в оселі буде злагода, не цуратимуться статки, обходитимуть злг сили й духи. Відповідно до цього старші члени родини привчали своїх дітей ретельно виконувати ці та інші приписи, котрі згодом ставали внутрішньою потребою. Власне, про це і йтиметься в розділі про хатні обереги.

Життєдайність світоглядних уявлень у концентрованому вигляді втілювалася також у обрядовому оформленні житла. Українська оселя — це той мікрокосм, у якому її мешканці були захищені від негативного впливу зовнішніх сил. Цьому слугувала складна система оберегів, символічних знаків, обрядів, звичаїв, заклинань, що в цілому становило духовну ауру житла. Саме у такому контексті стає зрозумілим доцільність надзвичайно складної і різнопланової системи звичаїв, пов'язаних із забезпеченням захищеності житла. З цією метою використовувалися всі можливі, з погляду народних уявлень, засоби, нерідко протилежні: і демонологічні, і християнські, і такі, що ґрунтувалися на раціональному народному досвіді.

Українська хата

Українське житло — своєрідне етнокультурне явище, в обрядовому та декоративному оформленні якого органічно

поєднуються різнопланові культу: і культ домашнього вогнища та культ предків (наприклад, через шанування порогу як священного місця перебування пращурів, через шанування печі — місця побутування домашніх духів); і культ вогню, пов'язаний із очищувальними функціями та життєвим началом родини; культ християнських святинь, втілений у шануванні ікон та покуття в цілому.

Такою ж різноплановою склалася серед українців і система звичаїв, пов'язана із вибором місця для будівництва хати, з обрядовим оформленням закладин, з визначенням часу для будівництва, з ритуалізацією входин, із нормами спілкування домочадців з сусідами, гостями та прийшлими. Непересічне значення серед усієї сукупності ритуалізованих дій мала система обрядів, звичаїв та прикмет, що визначала вибір місця. Головною вимогою при обранні місця для забудови вважалася його «чистота» як в екологічному, так і духовному значенні. Міжпоколінний досвід підказував, що ним могло бути «дикє поле», на пагорбі, де немає вологості, зручне для під'їзду, з виходом до річки або низини. Якщо земля під забудову колись переорювалася, потрібно було дати їй «відпочити»: ділянку обгороджували вер'є і ніхто протягом року не мав права ступити на неї.

Існувала складна система ознак, за якими не можна було ставити хату, зокрема там, де колись проходила дорога або стояла лазня, містився смітник чи гноярня, де було пустирище, багнище або роздоріжжя, тобто в місцях, де, за повір'ям, водилася нечиста сила. «Нечистими» вважалися й місця старих забудов, у яких жили неблагоннадійні сім'ї, злодії або п'яниці, де часто хворіли або вмирали, поруч із якими проживали недобрі сусіди. *Українці при забудові завжди віддавали перевагу гарним сусідам, спілкування з якими вважалося не менш важливим, аніж із близькими родичами.* Отже, народний принцип забудови був таким: хата ставилася на «чистоту» і для «чистого».

Про «чистоту» місця свідчила низка народних прикмет або повір'їв та ворожінь. Вологість місця, наприклад, визначалася вовною, яку залишали на ніч під горщиком: якщо вранці вона була сухою, на цьому місці можна було будуватися; так само можна обирати місце під забудову, якщо на ньому добре росла пшениця. Проте нерідко вдавалися і до ворожінь та магічних дій: на ніч залишали шматочок хліба або зерно, якщо вранці їхня кількість стане меншою, обране місце — «нечисте»; ворожили і на круглих хлібцях: їх викидали з лантуха — куди впадуть, там, за повір'ям, і було щасливе місце для будинку.

Незважаючи на усталену систему магічних дій або передбачень щодо вдалого вибору місця для забудови, традиційна культура українців містила ритуали, котрі забезпечували очищення як

«нечистого» місця, так і вже збудованої хати. До XVII ст. переважно вдавалися до магічних дій, уявляючи землю живою істотою і відповідно до цього робили все, аби вона «заспокоїлася»: на ній нічого не сіяли, не будували і навіть не ходили. Пізніше, продовжуючи використовувати усі ці магічні дії, місце під забудову почали освячувати, запрошуючи для цього священослужителів.

Така духовна синкретичність була характерною і для закладин хати, обставлених цілою низкою обрядів. Вони для періоду пізнього середньовіччя визначалися широким діапазоном історичних нашарувань: від архаїчних магічних дій до християнізованих дійств. До перших відносилися жертвування на честь покровителя дому. Жертвою, як правило, була курка, якій відрубували голову на порозі дому і закопували під фундамент. Вважалося, що тим самим позбавляли смерті когось із родини і особливо того, хто першим входив до нової хати. Пізніше магічний ритуал закладин обмежувався тим, що просто почали першими впускати у новозбудований дім когось із тварин — півня або кішку, особливо чорної масті. Траплялось і так, що глибокі старці, втомившись від життя, самі входили першими у новозбудовану хату.

З утвердженням християнських цінностей ритуальна дія закладин і входи зазнавала істотних трансформацій, все більше включаючи християнізоване освячення. Ритуальна дія починалася з того, що господар забудови закладав під усі чотири роги різні традиційні атрибути (хліб, вовну, часник, зілля, освячену воду, ладан, іконки тощо), що символізувало жертвопринесення. На уявному покутті встановлювали стіл, застелений рушником, клали на нього хрест, хліб, сіль, глечик із вином або водою. Старший майстер брав рушника з хлібом і, поцілувавши його, говорив: «Господи, допоможи!» Робота розпочиналася.

За уявленням українців, кожна частина хати мала символічне значення і тією або іншою мірою зазнавала впливу ворожих зовнішніх сил. Аби позбутися такого впливу, кожна з частин житла освячувалася ритуальними діями та обрядами. Відповідною обрядовістю обставлявся перший закладений у фундамент камінь (його, за звичаєм, мусив покласти господар), перший глиняний «вальок» або перший вінець (під нього також клали різноманітні символічні атрибути, влаштовуючи невелику гостину: було заведено приносити кумами на закладини подарунки — борошно, гроші, вівцю й обов'язково гусей), а також установлювати двері, вікна, зводити стіни та закладати сволок.

З останньою операцією пов'язувалося особливо багато магічних дій та обрядів, зумовлених тим, що сволок у традиційній українській хаті вважався місцем перебування домашнього божества. Через це його

особливо майстерно прикрашали, оздоблюючи обереговим зіллям та квітами, і також ретельно обставляли ритуальними діями при здоровому закладенні. Під його «голову», повернену відповідно до світоглядних уявлень українців на схід сонця, закладали освячені у церкві різноманітні символічні речі, а під хвостову частину — гроші, вовну, хліб та сіль. Як тільки сволок було встановлено, майстер прибивав до нього хрест та квіти, а господар — кожух («аби у хаті тепло було»), скатертину («щоб в домі був порядок та чистота») та хустку з хлібом і сіллю («щоб хата була багата пирогами»).

Обрядовість на завершення будівництва поєднувала в собі і традиційну оберегову символіку, і обрядове вшанування господарів оселі. Центральним атрибутом завершення будівництва була «квітка» — хрест, прикрашений рушником, житніми колосками та квітами, прикріплена на гребені даху. Вона слугувала не лише за знак закінчення робіт, але й була символом духовного очищення оселі, щоправда, підкріпленого цілою низкою магічних дій. Було прийнято, наприклад, залишати на певний час у даху отвір, крізь який мусило вилітати з дому усе зло. Встановлення «квітки» ставало водночас знаком обрядового увінчення господарів, їх вітали майстри, сплітаючи для них вінки та обв'язуючи житніми перевеслами, обливали водою або везли купати на річку.

Продовженням обряду увінчення були входини (перехідчини), що також включали різноманітні магічні дії. День перехідчин набував магічного значення — він мав бути щасливим, а це — день перед повним місяцем, бо лише він давав всього повного у хаті. Особливо символічним був звичай першого новосела, котрий мусив взяти на себе всю нечисту силу, тобто мав стати жертвою. Ним був хтось із домашніх тварин — півень, кіт, гуска або кінь, які повинні були переночувати в новій хаті: якщо з ними не сталося за ніч нічого поганого, можна було вселятися і домочадцям. Було прийнято, однак, першим переступати поріг не господарю, а доброму сусідові («тоді не буде в хаті зла»), для якого влаштовували розкішне частування.

Перехідчини обставлялися обрядово-магічними діями, серед них — входини із цінностями родинного вогнища — вогнем із старого вогнища, хлібом або тістом із діжею, півнем і кішкою, хлібною лопатою, на якій мав перебиратися в нову оселю домовик.

Освячував нове житло глава родини. Зайшовши з іконою та хлібом і сіллю до хати, він благословляв її на всі чотири боки і, залишивши ікону на покутті, виходив на вулицю. Благословивши всіх домочадців хлібом та сіллю на щасливе життя, він за рушник вводив їх до хати, а вже за ними входили й сусіди та гості, посипаючи «на щастя» зерном та грішми.

Обрядово-ритуальне оформлення української оселі уособлювало оригінальність народної культури українців та своєрідність їхньої ментальності. Те, що ядром обрядової культури була обрядовість, пов'язана із житлом, родинним вогнищем і родиною, хай побіжно, але свідчило все ж про давню землеробську основу етнічної ментальності — прив'язаності до своєї землі, батьківського краю та рідної оселі.

Покуть

За давнім звичаєм, у традиційні селянські оселі найсвятішим місцем вважався покуть (червоний або красний кут). Розміщувався він, як правило, по діагоналі від печі й обов'язково «обличчям до сонця», себто на схід. За первісних часів се було місце пращурів. Найдавніші згадки засвідчують: коли помирав старійшина роду, то його ховали на покуті, а самі переходили жити в нову хату.

Пізніше ці звичаї, коли небіжчиків почали хоронити за межами оселі, переросли в обрядову структуру: на покуті ставили Дідуха — духа дідів, предків роду, і кутю — ритуальну страву для померлих душ. Звідси, очевидно, й назва — покуть, цебто місце для куті; а можливо, від «по куту» (діагональне від печі, яка також виконувала важливу функціональну у й обрядову ролі).

Оте, покуть був своєрідним домашнім вівтарем. Біля нього вивішували писанку, котра мала оберігати родину од грозових блискавок, пожеж, злих духів. Пізніше, із запровадженням християнства, тут знайшлося місце для божниці, де висіли ікони Ісуса Христа та Матері Божої; а сам покуть завішували спеціальним рушником, який в народі називали божником.

За народним звичаєм, коли народжувалася дитина, першу купелю вчиняли також на покуті. Це було й утрадиційнене місце господаря. Сюди запрошували найдорожчих гостей, садили молодого з молодою під час весілля; зрештою, коли помирала людина, труну також ставили біля покутя «головою до красного кутка». Отже, від народин і до смерті людина постійно «трималася покутя».

З цим місцем пов'язані найурочистіші дієства. На покуті зберігали зажинковий вінок чи обжинковий сніп, тримали галузки свяченої верби, обрядові свічки; тричі на рік — перед Різдвом, Новим роком та Водохрестям — тут виставляли кутю, коливо,

клали ложки, коли «закликали на кутю» душі покійників. За найтяжчих хвилин люди постійно звертали погляд до покутя — місця найсвятішого, де постійно перебувають душі праведних, і просили благословення.

Коли ж відходив з життя сім'янин, то, за віруваннями, його дух ще сорок днів перевідував оселю, і тому на покуті мало стояти коливо. На почесному місці постійно висіла й обрядова лампадка, яку запалювали на великі свята.

Великим святотатством вважалося сідати до покутя спиною — «оскільки то святе місце». Всі, хто заходив у світлицю, знімали головний убір і хрестилися на червоний кут.

З покутем, отже, пов'язані найважливіші ритуальні дії; він відігравав важливу роль в повсякденному житті, був духовним місцем, яке очищало й возвеличувало родовідну пам'ять, оберігало людину від усілякої скверни. Щоб підтвердити непорушність даної обітниці, урочисто рекли: «Клянусь тобі перед святим покутем!»

Стіл

В хатньому інтер'єрі стіл відігравав не меншу роль, ніж, скажімо, піч або покуть. Оселя вважалася неповноцінною доти, доки на почесному місці не з'являвся «господар хати», як його називали в народі. Тому, переселяючись у новий дім, мешканці перед вхідчинами переносили й стола, що слугував їм у попередньому житті. Цей родинний нажиток мав привнести в оселю статки й злагоду.

Постійне місце столу — біля покутя. При сніданку, обіді й вечері члени сім'ї щодня гуртувалися довкола стола. Існувала непорушна ієрархія цього обряду: першим, як правило, сідав господар або найстарший член родини — на покуть, за ним відповідно займали місця й інші рідняки. Кожен чітко знав своє місце і не порушував цього звичаю навіть за відсутності інших. Лише за випадків, коли з'являлися бажані й поважні гості, то їх годилося запросити «на покуть» — це було виявом особливої уваги й честі.

Укладаючи будь-які угоди, їх завершували традиційним «сісти за стіл» (і в наш час «сідають за стіл переговорів»). Згадаймо обряд заручин: якщо дівчина давала згоду на шлюб,

сватів запрошували до столу що означало «згоду на шлюб»; коли ж відмовляли, то посланці мусили сидіти лише на лаві біля столу.

*Символічним елементом шлюбної злагоди був так званий тесовий стіл. Про це, зокрема, мовиться і у весільній пісні. Під час виїзду молодої до свекрів свахи приспівували: Та положуть тебе, щуко-рпбонько,
На тесовому столі,
Та обріжуть тобі, щуко-рпбонько,
Бистрії крилечка...*

І далі:

*Та посадять тебе, дівко Марино,
За тисову скам'ю,
Та розпустять тобі, дівко Марино,
Русу кісоньку.*

Відтак упродовж усього життя людина була «прив'язаною» до столу: тут відзначали народний, весільний церемоніал і, зрештою, справляли похоронні обряди. Кульмінацією будь-якого свята була колективна трапеза — різдвяна святвечера з дванадцятьма пісними стравами, щедра та голодна, великодні празникування, коли розговлялися за столом посвяченими крашанками, писанками та паскою, молодіжні дієства з варениками-пирхунами, калитою тощо. Тут же розбивали горщик каші хрещені батьки на честь новонародженого, ставили Дідуха, застеляли сіном у різдвяний святвечір, залишали їжу і клали ложки для покійників, щоб їхні душі приходили на почастівок.

У якій би скруті не жили господарі, на столі обов'язково мав лежати буханець і дрібок солі як ознака родинної злагоди й гостинності. Вважалося святотатством, коли стіл був голим, себто не застеленим спеціально витканим обрусом. Не годилося сидати за стіл у головних уборах або з незаплетеним волоссям, лягтися, голосно розмовляти чи вмощуватись «спиною до столу». Загалом він, як і покуть, був своєрідним оберегом і святилищем у світлиці.

В народній практиці надавалася особлива увага формі столів. У давніші часи вони заміняли навіть посуд: посеред столу видовбували заглибину, в яку насипали борщ, кашу та інші страви. З появою глиняних мисок така потреба відпала. Відтак акценти змістилися на мистецьке оформлення. Для столів вибирали особливі породи дерев (так звані — чисті); це передовсім клен, ясен, липа або дуб. Вважалося, що тільки статечні й особливо вдатливі майстри здатні виготовити

справжній стіл, який би приносив затишок в оселю. Звідси й специфічне означення — столяр, столярування.

Цей важливий осельний атрибут згадується в численних приказках. Пригадаймо деякі з них: «До столу добре сісти, коли на нім є що їсти», «За чиїм столом сидить, того й пісню співає», «За чужим столом не наїсися», «За чужим столом не махай постолом», «За чужим столом сиди, а правдою суди», «За чиїм столом сидиш, того й правду хвалиш», «Як кого, то й за столом саджають, а кого, то й з- під лави виганяють». У народі побутувало чимало повір'їв, пов'язаних зі столом. Скажімо, не годилося виносити з оселі чи заносити в хату голого стола без скатертини чи окрайця — «бо в господі того, до кого переноситься стіл, стане голо». Є й інші повір'я: не можна сідати на стіл, бо коли буде весілля, то коровай трісне наполовину; не можна сидіти за столом у шапці, бо стіл — це престол; не годиться стукати по столу ложкою або ножом, бо буде сварка; не можна частувати на незастеленому столі, особливо дівчину, позаяк її чоловік буде лисим; не можна сідати їсти на ріг стола, бо не вийдеш заміж чи не оженишся; не можна виходити з- за столу іншим боком, ніж сідав, а то дружина помре; не годиться класти на стіл ключі, бо будеш забудькуватим чи сварка вчиниться; не сідай на стіл, бо чиряками обсипле.

*Прошу, гостоньки, та до світлоньки,
Засаджу я вас за тисовий стіл,
За тисовий стіл, за ляний обрус.*

Як уже наголошувалось, осельний стіл обов'язково має бути застеленим. Звідси, очевидно, і назва — стіл, від «стелити». Не випадково на Чернігівщині казали: «Хоть вдень, хоть вночі не прибирайте хліба зі столу».

Я зупинився лише на основних аспектах, пов'язаних з таким важливим атрибутом традиційного помешкання, як стіл. Як бачимо, він виконував важливу функцію в побутовому житті наших пращурів. Звідси й вірування в те, що оселя без столу — пуста або сирота, натомість його присутність виконувала ролю «господаря хати». Цим, здається, сказано все.

Пікна діжа

У селянських оселях не було предметів зайвих чи випадкових: кожна річ мала власну функцію і займала визначене

місце. Порушувати усталений порядок ніхто не зважувався, оскільки це призводило до господарських негараздів. Але з усього хатнього набутку найважливіша роля належала чотирьом речам — столу, печі, миснику й пікній діжі. В народі казали, що саме це начиння тримає хату; відсутність будь-якого з цих елементів означала неповноцінність житла.

Кожному з нас зрозуміле призначення пікної діжі (діжки) - вчиняти тісто або, як казали, — «народжувати хліб». Для інших потреб її не використовували. Щоправда, пікна діжа все ж «брала участь» у весільному церемоніалі, коли молоду символічно всаджували на діжу — «щоб була доброю господинею». За випадку виготовлення нової або полагодження старої посудини її виносили до криниці, наповнювали водою і давали напитися з неї корові. В деяких регіонах, якщо не могли відшукати утопленика, брали діжу, ставили в неї свічку й пускали за водою — куди припливе вона, там мав би лежати мрець..-

Майстрували посудину лише з чистих порід дерев, переважно із сосни.

Починали роботу на підпівні, себто напередодні нового місяця — «щобзавжди повно тісто сходило». Доручали цю справу лише тим майстрам, які мали великий досвід і авторитет серед односельців. Найкращою вважалася діжа з дев'яти клепок — «котрі стояли так, як росло дерево». На ній неодмінно мало бути віко, яким прикривали посудину — «щоб нечисть не залізала».

Господиня намагалася тримати пікну діжу в ідеальній чистоті, її постійно мили, чистили й витирали. Звідси й поговорка:

«Діжа, діжа, треба тобі віхтя і ножа!»

Аби не оселялася в ній різна нечисть, стінки діжі натирали цибулею та сіллю, випарювали окропом, але залишали на денці шматочок квасного тіста — «щоб хліб не переводився».

Доглядала за пікною діжкою лише господиня. Чоловікам заборонялося «мати справу з нею». В одному з повір'їв стверджується:

«Якщо заглядатимеш у пікну діжку, то не будуть рости борода й вуса», — що це важило для чоловіків, а тим паче парубків, здогадатись неважко; таких у народі називали євтухами.

Хатню обжительку, як уже мовилося, тримали в почесному місці — найчастіше в кутку, що з'єднує глуху і застільну стінки, переважно в узголів'ї ліжка. На Водохрестя, коли обходили обійстя й ставили хрестики, то розпочинали це дійство від пікної діжі. Але найбільше дійств пов'язано з випіканням обрядового хліба, пасок і особливо короваю. Не зупиняючись на самому

процесі виготовлення весільного печива — а він вельми цікавий і поетичний, — скажу лише, що пікна діжа перебувала в центрі уваги, її під супровід

спеціальних пісень пишно прибирали, тричі на руках піднімали до стелі, постукуючи у сволок.

Ось лише один із зразків коровайницької пісні:

Що піч стоїть на стовпах,

А діжу носять на рукак.

~ Пече наша, пече,

Спечи нам коровай грече.,

Восени, коли зібрано врожай і засіяно озиминою ниву, поліщуки влаштовували колективний обряд «запалення посвіту», або «женіння комина». З цієї нагоди ставили посеред хати пікну діжу, обмаювали її хмелем та рутою-м'ятою.

Разом із «женінням комина» також «шлюбували» й діжу.

Ще одне цікаве дійство було відоме в нашому народі. Називалося воно «сповідь діжі». Увечері, напередодні Андрія, кожна господиня ретельно мила пікну діжу. Особливо дотримувалися цього звичаю жінки, а котрих були дочки, вважалось, якщо знехтувати обрядом, то у них будуть важкі пологи.

Обряд «сповіді діжі» пов'язаний з віруванням у те, що в ніч напередодні Андрія всі посудини сходяться на спільну сповідь і ведуть розмову про своїх господинь: як доглядають вони їх, чи часто миють, чи лихословлять у їхній присутності. Тому жінки намагалися хоч би напередодні свята догодити їм. Помивши, діжу ставили на чисту скатертину й обвивали хмелем, з якого опісля робили пійло й давали його тваринам, коли вперше вигонили їх у поле — «щоб корови не боялися грому та не зачіпали вовки й інші звірі».

Вважалось, якщо в хаті часті сварки і прокльони, то не сходитиме тісто, а відтак остерігалися лихословити «в присутності пікної діжі». Нерідко господиня, заміщуючи тісто, наказувала хатнім вийти зі світлиці — «бо діжа навіть недобрі думки відчуває». У багатьох пісенних текстах є безпосередні звертання до діжі як до живої істоти. За традицією, її не годилося тримати порожньою, а тому завжди на денці залишали невеличкий шматочок тіста. Суворо заборонялося позичати будь-кому цю посудину — «бо хліб переведеться».

Ось такі цікаві обряди, пов'язані з пікною діжою, побутували в нашому народі. Викидати або спалювати посудину, якщо вона й відслужила свій вік, не годилося; її тримали в коморі чи на горищі доти, доки жили в хаті люди. І тепер у багатьох сільських родин

тримають пікні діжі як символ великої шани до своєї годувальниці.

Переїжджаючи жити в нову оселю, серед перших пожитків уносили пікну діжу як символ хатнього затишку і спокою.

Хліб

Народна матеріальна культура українців просякнута ідеєю звеличування хліба: культ хліба в українців відігравав особливу роль, розкриваючись у обрядово-ритуальній сфері та світоглядних уявленнях. Важко назвати народ, серед якого у такому розмаїтті, як у українців, побутував би **обрядовий хліб**. Він є головним атрибутом усієї обрядовості й насамперед пов'язаний з *життєвими циклами людини* — від її народження до смерті. Найбільшої різноманітності та символічності він набув у весільній обрядовості, що цілком логічно: адже саме весілля в традиційному українському суспільстві символізувало народження сім'ї і продовження в поколіннях. Через це, аби забезпечити родинне щастя та безперервність життя, такого великого значення надавалося магичності всіх обрядових дій та обрядових атрибутів.

Магічної символіки в українському весіллі набував передусім коровай, як весільний хліб відомий лише в українському весіллі (серед багатьох інших народів він нерідко вживався й у необрядових формах). Весільний хліб був тим елементом, який об'єднував цілу систему весільних обрядових дій. Відповідно до усталеної в Україні коровайної традиції, крім власне короваю, випікалося й багато іншого весільного хліба: гільце, теремок, дивень, ріжки, калач, лежень, батько, покраса, пара, полюбовники, двійки, шишки, весільні гуски, вари, качки, сова, борона, калачики тощо, кожен з яких виконував свою обрядову функцію у цілісній весільній драмі.

За функціональною спрямованістю весільний хліб розподілявся на такі види:

- 1) хліб як символ згоди на шлюб;
- 2) символічне запрошення хлібом гостей на весілля;

- 3) благословіння молодих хлібом;
- 4) хліб як символ поєднання двох родів;
- 5) символічне шанування хлібом батьків молодих;
- 6) хліб як символ освячення шлюбного ложа молодих;
- 7) символічне вшанування молодими батьків та прилучення до святинь батьківського роду.

Крім суто обрядової функції, хліб мав також інші призначення: етичних народних норм, естетичних уподобань, нерідко виконуючи також роль своєрідної мови-символу, особливо доцільної в ситуаціях, коли звичайна мова була неефективною.

Наприклад, при сватанні, особливо у випадках, коли для сватів і молодого неясним було рішення дівчини та її батьків, народна етика виробила відповідну мову символів: у разі погодження дівчини на шлюб вона обмінювалася хлібом із сватами (цей звичай так і називався «міняти хліб» або «зоставити хліб»); у разі відмови — повертала хліб, причому, як правило, на наступний день.

Головним *символом весілля* був **коровай** (його відсутність на весіллі сприймалася за знак неповноцінності, навіть незаконності весілля), тому саме він слугував за атрибут найдраматичніших весільних дій: благословіння молодих, покривання молодої, об'єднання родів. Менш драматичні дії символізувалися іншими видами весільного хліба: *калачем* (шишкою, гускою, вернем) при запрошенні гостей на весілля («Просили: мама і тато на хліб-сіль»), *голубками* (качками, гусками) при обдаровуванні та вшануванні коровайниць, що супроводжувалися відповідними обрядовими піснями, гільцем (вільцем, теренцем, дівуванням) при прощанні наречених із парубоцькою громадою, що символізувало перехід молодих до іншого соціального стану; житніми та вівсяними зернами при благословінні молодят на вінчання та їх зустрічі; *покрасою* (парою, коровайцем, калачем) у обряді комори як магічного атрибуту, що забезпечував щасливе сімейне життя та дітонародження; кашею, втіленою в обряді «биття каші», що символізував плодючість та завершення весілля («Поки каші не били, то укупі сиділи, а як кашу розбили, додому заспішили»); лежнем при відвідинах молодою свекрухи, а молодим — тещі.

В обрядовості, головним атрибутом залишався хліб та круп'яні і мучні страви.

В *родильній обрядовості* — це і калачі, що мали цифрову символіку сім (символ щасливої долі), котрі разом із полотном дарувалися хресними батьками своєму похресникові; це — і бабина каша, яку готувала баба-повитуха і приносила її на хрестини у горщику. Навколо бабиної каші склався звичай продажу каші. Він полягав у тому, аби, розбивши горщик, продати всім грудочку каші, а зібрані гроші покласти «на зубок» дитині; кожен із гостей брав собі грудочку каші, бажаючи здоров'я дитині та породіллі, а молоді жінки — ще й черепок. За повір'ям, це мало забезпечити молодому подружжю продовження роду. Роздача каші супроводжувалася приказкою: «Роди, Боже, жито-пшеницю, а в запічку — дітей копицю».

Власне, кожне свято в розгалуженій системі дозвільля українців мало свій атрибут, втілений у тому або іншому виді хліба та мучних страв, стверджуючи тим самим особливу виразність культу хліба та землі в міфо-ритуальній системі українців. Так, на свято Андрія, напередодні зимового сонцестояння, виготовляли *калиту* («маламай») — хліб сонцеподібної форми, з яким пов'язувалися звичаї дівочо-парубочих гулянь. Останні включали і ворожіння на пампушках та молодіжну гру «в калиту». Для цього випікали великого круглого коржа з діркою всередині, котрий підвішували до сволока. Калиту з квачем у руці, обмащеного сажею, охороняв «пан Калитинський» від учасників гри («панів Коцюбинських»), котрі, осідлавши коцюбу, намагалися викрасти калиту. Жартівливі діалоги, що відбувались у процесі цієї гри, власне, і становили її сенс.

Невід'ємним атрибутом Святого вечора — передня Різдва, Водохреща, а у деяких районах і Нового року була кутя — страва, виготовлена з пшениці або ячменю і заправлена тертим маком, горіхами, медом та узваром, її накривали двома калачами або книшами, поруч ставили глечик з узваром та обжинковий сніп — як символ майбутнього врожаю. Кутя мала сакральне значення, символізуючи шанування предків та зв'язок між живими і померлими. Саме тому в ніч на Різдво кутю лишали на ніч на столі, поклавши поруч ложки, з вірою у те, що предки й померлі прийдуть її покуштувати. Кутя була також символом шани хрещених батьків, кумів, баби-повитухи, родичів, яким носили кутю разом із вечерею на другий день Різдва похресники, куми та діти.

Особливою різноманітністю визначався *обрядовий хліб весняного циклу* українського календаря, що колись збігався із Новим роком. Архаїчна новорічна традиція збереглася в обрядовій культурі українців і у XVII—XIX ст., виявляючись як у переважанні жіночого начала, так і

в обрядах, пов'язаних з оновленням природи. Жіноче начало — особливо притаманне культурі давніх пластів — найрельєфніше проступало в ритуальних діях, що виконувалися лише жінками, та в матері-вдові як узагальненому образі верховенства й самодостатності жінки.

Обрядове оформлення моменту пробудження природи втілювалося в ритуальному печиві: *хрестах, мандриках, жайворонках (сороках)*. Останні випікалися на свято Сорока святих (19 березня) — сорок різноманітних книшників, калачиків, бубликів або булочок, схожих за формою на пташок, символізуючи прихід весни, її кликали діти, підіймаючи вгору «пташок» та промовляючи заклинання: «Прийди, прийди, весна — весна красна». *Хрести*, що виткалися на Средохресному тижні посту, мали очищувальний характер, пов'язані із забезпеченням врожаю. З ними вперше виїжджали в поле орати: плугатар з'їдав частину хрестів, частину згодовував волам, а рештки розкладав по ріллі разом із насінням. З хрестами був пов'язаний також звичай ворожіння: їх випікали по числу членів родини, у кожний з яких ховали певні речі, що мали символічне значення: монету, гвіздок, хрестик, і по тому, кому що дістанеться, вгадували майбутню долю кожного.

До обрядового хліба весняного циклу свят належала і *паска*. У своїй основі вона мала, як і більшість інших видів обрядових хлібів, магічне спрямування, втілене в аграрних звичаях: люди вірили, що, посіявши на городі крихти від паски, можна виростити *квіти маруньки*, що мають цілющу силу; можна також одержати і гарний врожай цибулі та пшениці, якщо зимати на столі пасочку. З утвердженням християнства, що припадало на XVI—XVII ст., істотно змінилася символіка паски — вона стала одним із важливих елементів християнської обрядовості, зокрема Великодня. Посвячена паска набувала не лише символічного знаку у великодньому сніданку, й певною святинєю родини: все, що стосувалося паски, мало непересічне значення.

Різнманітні хліби та мучні або круп'яні страви були символікою і *поховально-поминальних ритуалів*: це і *маленькі хлібці*, які покійному клали за пазуху, і *кутя* як обов'язкова страва поминальної трапези, що влаштовувалася (одразу ж після похорон, і *гарячий хліб*, пов'язаний із звичаєм «годувати покійного» (люди вірили, що покійний годується хлібним духом), і *хлібні дробинки*, що виготовляли на сороковини, символізуючи шлях душі на той світ. Особливого значення в поминальному ритуалі мало *коливо (канун, сита)* — різновид куті — ритуальна страва як тризни, так і всіх поминань: дев'ятих, сороковин та роковин. Воно слугувало за своєрідний символ згуртування всіх

близьких покійного та за знак забезпечення безперервності поколінь (адже в його основі символи життя й плодючості — зерно).

Глиняний посуд

Прадавні демонологічні цінності, пов'язані із хліборобською культурою, зокрема культ домашнього вогнища, виявлялися в обрядовості українців і через інші атрибути народної матеріальної культури, найважливішими з яких були **гончарні вироби**: горщики, миски, глечики, куманці, барила, горнятка, кухлики, перепійці тощо. І це зрозуміло, бо глиняний посуд разом із піччю (власне, вогнем) та стравою (хлібом, кашею, сиром, медом, маком) відігравав істотну роль у всіх ритуалах, пов'язаних з усім життям людини. Звичайно, її сакральне, символічне значення сповна реалізовувалося лише через введення гончарного посуду до обрядово-ритуальної культури, яка не лише відтворювала народну творчість поколінь, а й зв'язки зі світом надприродного, з богами.

Гончарний посуд, як, до речі, й діжа, містив у собі, насамперед, життєдайне начало, і, отже, не випадково, що він так широко був представлений у *родинній обрядовості*. Наприклад, йдучи провідувати породіллю, жінки приносили у мисочці на споді що-небудь: картоплю, огірки, а зверху хліб. На хрестини ж баба-бранка приносила в горщику борщ і кашу, причому горщик з кашею набував у обряді ритуального значення через звичай розбивання його. «З'являється бабка з шістьома пирогами і горщиком каші, ставить кашу на столі. З присутніх чоловіків спритніший розбиває горщик з кашею качалкою. Тоді *бабка* підносить гостям горілку і тарілочку, на яку для породіллі кидають гроші».

Він набирав особливої символічності та сакральності як обов'язковий атрибут обряду очищення породіллі та повитухи — зливки: адже йшлося про очищення від ворожих сил та забезпечення «поко́рму» породіллі. Великого значення при цьому надавалося ритуальній чистоті води — у гігієнічному і духовному її значенні. Саме тому у глечик набиралася непочата вода з трьох криниць, із замовлянням, та ще й з доданням зілля, жита, вівса, конопляного сім'я, хліба і обов'язково наливалося в миску до країв («аби всього було доволі в хаті та достатньо молока у породіллі»).

Українське весілля також не обходилося без ритуального гончарного посуду, котрий разом із іншими атрибутами вплітався в складну обрядово-магічну систему. Певне уявлення про неї дає Григорій Калиновський в одному із перших описів 1777 року українських весіль: «Виходить назустріч мати у вивернутому кожусі верхи на вилах або кочерзі, тримаючи в руках горщик з водою і вівсом, який вона дає після привітання зятю; а той, взявши його від неї, лле на

гриву коню і віддає старшому боярину; боярин, прийнявши від молодого, кидає вбік, і примічають, якщо розіб'ється горщик, то народиться син, а коли уціліє, то дочка».

До речі, горщик — обов'язковий атрибут новорічних гадань, дуже поширений у традиційному українському суспільстві. Аби дізнатися про свою долю та майбутніх обранців, дівчата ставили на лаві три нових горщики із різними предметами, які й мали дати їм знак; або глечик із жабою чи горнець з павуком...

Щодо весілля, то глиняний посуд був обов'язковим майже в усіх його обрядових діях: у змовинах, коли дружки, перед тим як сісти до столу, мили руки, а мати нареченого підносила їм рушники на тарілці, батько ж ставив до столу питун; в обряді вирядження молодої, коли гості, чекаючи нареченого, пригощалися горілкою, черпаючи її ложкою з миски на знак достатку і веселощів; під час весільного застілля, коли молода пригощала гостей варенухою із глека; у заключному обряді комори... В останньому випадку горщик іноді виконував і негативну свою символіку, якщо після першої шлюбної ночі дівчина виявлялася нечесною. «Тоді, — як писав у 1650 р. Г.-Л. Боплан, — бенкет зупинявся, чоловіки кидають кубки... Одним словом, увесь будинок стає догори ногами: б'ють горщики, в яких готувалися страви, кидають на підлогу глиняні кухлі, з яких пили; на матір молодої надівають хомут і, посадивши її на місце почесне, наспівують найобразливіші пісні й підносять їй лише з черепка, з докорами за недбання про доччину честь».

А втім, таке рідко тоді траплялося, й насамперед через усталеність моральних норм дошлюбного спілкування молоді. Правилком же були ситуації, коли після комори батько наливав у миски горілку й ставив перед приданками, які співали:

*«Да горілко-сивухо, да чого в мисці сухо?
Да не буде пісні кінця,
Да не буде в мисці денця»*

Закінчення весілля, як і будь-якого іншого народного обряду, мало свій символічний знак. В українському весіллі таким знаком нерідко були дії з горщиками: їх або кидали у двері, грюкаючи довбнею у кут хати, або горщики надівали один одному на голови і розбивали макогоном.

Глиняний посуд був обов'язковим елементом також і у поховально-поминальних ритуалах, символізуючи переважно шанування предків та зв'язок із потойбічним світом й пращурами. Розмаїта система ритуальних дій розпочиналася із ритуального глечика із житом, котрий ставили в головах покійного; продовжуючись у звичай ставити на столі «кухлик на коливо» під час панахиди; у звичай «сідати

під кануном»; у поминальному ритуалі на могилі, коли рідні померлого приносили у мисках та горщиках їжу, влаштовуючи трапезу.

Оскільки поховально-поминальні ритуали за своєю природою були синкретичними, включаючи і культ предків, і систему запобіжних дій щодо повернення покійного додому, вони мали багато символічних атрибутів, покликаних забезпечити їх виконання. Воно досяглося різноманітними магічними діями, що виконували із цими атрибутами — предметами побутового призначення. Аби запобігти наступній смерті, по лаві, де лежав небіжчик, ударяли сокирою або ножом, а на місце, де він перебував, клали великий ніж, сокиру, коцюбу, іноді — рогач, поліно або ж ставили діжу з тістом. Символом оновленого життя у поховальній обрядовості українців був усталений серед них звичай розбивати горщик під час винесення тіла з хати. У цьому особливо рельєфно виявлявся оптимізм світоглядних уявлень українців щодо життя і смерті, котрі ґрунтувалися на ідеї вічності життя.

Скриня

Нині з нею можна зустрітися лише в музейних експозиціях. Цей обов'язковий елемент хатнього умеблювання, який ще відносно недавно був у кожній сільській родині, відійшов у історію. Однак в давніші часи не було жінки, котра не мала б свого іменного приданого. Як тільки в сім'ї піростала дочка, батьки обов'язково замовляли для неї скриню (якщо з якихось причин не випадало це зробити, тоді бабуся або мати віддаровували свої скрині, котрі особливо поцінювались).

До весілля кожна юнка мала наготувати певну кількість ручкодільних виробів — сувоїв домотканого полотна, рушників, вишитих сорочок, наволочок, блузок тощо. Вважалося особливою чеснотою, ознакою працьовитості, якщо в дівчини було багате придане. З цього приводу казали: «Як повна скриня, то й лиш господиня». Коли молодий забирав подругу до батьків, весільні гості привселюдно оглядали виготовлене власноруч і подароване матір'ю придане. Відтак скриню з почеснями виносили з хати й приспівували:

*Скриня наша да оріхова,
Да куди ти да поїхала,*

— Чи в ліс, чи в дуброву,
Чи до свекра в комору?

Чи:

Скриня моя безвухая,
Да куди ж ти потрухала, - Чіл в лес, чи у дуброву,
Чи до свьокра в комору?

Коли ж весільний поїзд від молодої прибував до оселі молодого, то співали:

Ой вийди, мати, огляди,
Щось тобі бояри привезли;
Да привезли скриню, перині/
І молодую княгиню.

Згідно з традиційними приписами, скриня мала стояти в коморі. Одначе, якщо дозволяли умови, її тримали і в хаті, неподалік столу. За потреби на ній могли відпочивати чи виконувати якусь тимчасову роботу, розміщувати домоткані килими або ліжники тощо. Але основне призначення скрині — тримати в ній переважно жіночі речі: весільний одяг і, зокрема, вінець (за традицією їх зберігали до кінця життя), святкові рушники, вишивки, обрядовий серпанок, празникове вбрання, «одяг на смерть» та ін. В прискринку — обов'язковому елементі традиційної скрині — зберігалися амулет, прикраси (коралі, сережки, намиста), обручки, муліне, цінні папери, зосібна метрики й дарчі, навіть книги, свічки-трійці та багато іншого. Це був своєрідний музей родинних реліквій. Перебуваючи в експедиціях, я завше прохав старших людей показати «придане, що в скрині», і, якщо отримував згоду, то не вистачало й півдня, щоб ознайомитись з «родовідними посвідками», за кожною з яких простежується довга й цікава історія людських доль і діянь.

Традиційно виготовленням скринь займалися найкращі майстри, навіть цілі династії. В особливій пошані були знамениті полтавські скрині з мамами та петриківським розписом. Окрім малярських оздоб і сюжетних сценок, вироби прикрашалися вигадливим різьбленням. Вони були поширені майже в усій Лівобережній Україні, навіть на Поліссі. Нині, на жаль, цей унікальний вид мистецтва вже втрапився.

Отже, скрині належала особлива роля збереження не лише родовідної пам'яті, але й високомистецьких виробів нашого жіноцтва, що характеризувалося неабиякою кукіблівістю і вправністю. Цей елемент умеблювання привносив ув оселю

святковість, був тим незгасним вогником родинної спини, довкола якого гуртувалася сім'я. Напередодні празників колена господиня ретельно прибирала хатню скриню, мила її, наповнювала запашними травами й новими виробами.

Сволок

Одним із найважливіших елементів традиційної української оселі був сволок (балька, бантина, бальок, трам тощо). Жодна хата немогла обійтися без цієї конструкції. І справа не тільки в тім, що дерев'яний брус скріплював основу стелі та поздовжні стіни, — він відігравав символічну роллю в родинному житті.

Зазвичай сволок виробляли з найшляхетніших порід дерев — дуба або липи. У багатьох випадках на бальці вирізьблювали дату побудови оселі, а також рік народження її господаря. Нерідко вирізали й невеликий текст молитви чи влучні народні побажання щастя, добра та статків ріднякам. В давніші часи на брусі зображали дохристиянську символіку — сонце, місяць, зорі, птахів, квіти, дерево життя; пізніше їх замінили хрести. Нерідко й досі сільські мешканці, повернувшись додому з відправи в Чистий четвер, накопчують на сволоку свічкою один або кілька хрестиків, які мають оберігати від грому, а на Водохреща малюють крейдою чи виліплюють з тіста, замішаного на свяченій воді, християнські символи, котрі захищатимуть житло від нечистої сили. Вважається, що «пустий» сволок, себто не освячений традиційною атрибутикою, стає прихистком для чортів; вони провокують слабкодушних людей вчиняти самогубство. Звідси й приказка: «Не сам повісивсь, а чорт зробив йому зашморг над сволоком».

Було непорушною традицією напередодні свят обов'язково білити чи мити сволока. Він, як, до речі, й скриня, мав і практичне призначення: на бальці зберігали церковні книги та родовідні реліквії — дарчі папери, листи, метрики тощо. Дбайливі господині затикали під сволок пучки лікарських та оберегових трав, посвячені маківки, клечання, вербові галузки та ін. Під ним підвішували лампадки, іноді й колицу.

При закладанні хати нерідко сволока підіймали на рушниках — як «найповажнішу персону». Його ж переносили зі старої оселі в нову, якщо перебиралася сім'я; це означало, що зі сволоком перейдуть у помешкання статки, злагода й добробут. Люди вірили: якщо присниться, що в хаті відсутній або тріснутий

сволока, то це на лиху звістку — хтось у родині тяжко захворіє або відійде навечно.

Окрім поздовжнього сволока, у давніші часи у світлиці зводили й поперечного, який мав назву «образник». Цікавий експонат зберігається в Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини. Виготовив його 1836 року мешканець села Білоберізки Косівського району на Івано-Франківщині Данило Соколюк. На двох стінках образника вирізьблено сюжетну канву, що сягає своїм корінням у дохристиянські часи. Окрім церкви й хрестів, тут знаходимо дві шестипелюсткові ружірози, зображення бика і голуба, дерево життя, яке єднає небо і землю, жіночі постаті з піднятими руками та риб'ячими тулубами. Ці космогонічні образи відбивають давні мітологічні уявлення про світотворення

Сволока часто згадується в замовляннях. Згадаймо деякі з них: «Стою на порозі, вижу сволока, а зо сволока на клямку, а з клямки на Марію. Як мати моя за мною побивається, так би за мною убивалася Марія». Або: «Ви, стіни, не будьте німі, ви, сволоки, підімітесь: лихі речі, лихі мислі, на добре перевернітесь, бо Іван їде чорним волом, щоб став моїм ворогам язик колом».

Побутовав вислів — «підняти до сволока», себто побажати міцного здоров'я і довголіття. Так учиняли хрещені батьки з немовлятами, перед тим як відносити їх до церкви, з іменинниками, коли приходили їх здоровити, чи батьками, якщо влаштовували їм обряд «вінця» («весілля для батьків»). Винуватців цих урочистостей усаджували на застелене вивернутим кожухом кріселко або ослін й тричі піднімали (гутали) до сволока, бажаючи многоліття і міцного здоров'я.

Отже, сволока має не тільки практичне, а й передовсім символічне значення в традиційному хатньому інтер'єрі. Він оберігав оселю і її господарів од злих сил, а тому його, якщо й одслужив свій вік, зберігали на горищі як священну реліквію доти, допоки жили в родовідній оселі нащадки.

Ліжко

У побутовому житті ліжко відігравало, так би мовити, єднальну в кращому розумінні цього слова функцію, було символом міцного подружнього життя, добрих сімейних взаємин.

«На своєму ліжку, — казали з цього приводу, — простягай і ніжку» чи «Як хто собі ліжко простелить, так і вигріється».

Первісним місцем для снання був піл (пуол — так, до речі, й досі називають дерев'яне ліжко в багатьох регіонах Полісся). Це збитий з дощок широкий настил. У багатодітних сім'ях — а саме такими вони були в давніші часи — як місце для відпочинку використовували також піч, лежанку, лави, скриню, а нерідко й долівку.

На ліжку спали переважно найстарші члени родини, а також хворі та породільниці. Цікавий звичай мені пощастило зафіксувати в селах Хмелівка та Росільна Богородчанського району на Прикарпатті. Одразу ж після пологів ліжко, на якому перебувала породілля, завішували рядниною так, щоб ніхто з присутніх її не бачив. Це тривало доти, доки не похрестять дитину, це убезпечувало породіллю й немовля «од лихого ока».

Якщо сім'янин відчував кволість, слабнув, то такого обов'язково клали на ліжко — «щоб спокійно відійшов з цього світу». Біля нього збиралися родичі та сусіди, вибачались і прощалися; коли ж людина помирала, їй давали в руки свічку. За звичаєм, тіло небіжчика мало перебувати на ліжку кілька годин, і його не велено було переносити. Ліжко, як правило, розміщували біля глухої стіни. Щоб «не турбували злі духи», в підголів'я клали оберегові квіти — засушені пучки тої чи рути-м'яти. Домовик постійно стежив, щоб жінки не лягали в ліжко з розпущеним волоссям чи голотіло; в таких випадках нічний сторож вельми сердився, вчиняв усілякі бешкети й навіть розхитував піл.

Чимало повір'їв пов'язано з «ліжковими пристрастями» нечистої сили — упирів та чортів. Перші, проникаючи вночі до оселі, непомітно залазять у ліжко й висмоктують кров у сонної людини. Натомість хвостаті потвори під виглядом симпатичного юнака чи померлого чоловіка заграють з дівчатами та молодицями і зваблюють їх. Відтак, якщо не убезпечитись охоронними амулетами, це місце може стати прихистком для чорних сил. Тому завбачливі майстри вирізали на билах різноманітні стилізовані зображення, а жінки облямовували подушки, наволочки чи простирадла традиційними узорами, тканими, вишитими або карунковими оздобами, які виконували оберегові функції. Звідси й звичай прикрашати ліжка рукотворними виробами.

Для виготовлення ліжок добирали певні породи дерева. Це здебільшого ясен або дуб. У давніші часи їх робили і з тису, який у народі називають «негний-дерево». Про це згадується і в «Слові о полку Ігоревім»:

*Смутен сон приснився Святославі На горах київських.
«Укрили мене, — каже, -- звечора Чорним запиналом на
ліжку тисовому...»*

Вислів «укрити на тисовому ліжку» означає — навіки одійти з цього світу.

Одне слово, людина од народження й до кінця свого життя тісно пов'язана з цим важливим атрибутом родинного побуту. Звідси й ті численні вірування та повір'я, що стосуються ліжка як невід'ємної частини нашого повсякденного життя.

Колиска

Кожна річ ужиткового характеру відіграла в традиційному житті важливу роль. Проте одній із них судилася особлива місія, її відсутність робила оселю сиротливою і нещасливою. Ви, напевне, здогадуєтеся, що йдеться про колиску.

Малочисельна (народний термін — «дрібна») родина викликала в односельців підозру, що хтось з подружньої пари має гандж. Але найбільшим нещастям, навіть трагедією було, коли в пошлюблених не щедрилось на діточок. Це породжувало різні пересуди, кпини, навіть певну зневагу. В нашій класичній літературі досить детально описані долі, покривджені бездітністю: згорьовані молодіці часто вдавалися до різноманітних засобів позбавитися безплідності — зверталися до ворожок, замовлянь, молитв, вживали лікарські трави, вирушали в мандрівки до святих місць. Відтак жіноча чи чоловіча безплідність сприймалися чи не як найбільше лихо. «Що ж то за сім'я, — казали в таких випадках, — що в хаті колиски нема».

Отже, колиска (гойдалка, люля) була ще й родинним символом, виколихувала майбутнє родоводу, зберігала традиції, материнську цінність і батьківську гордість.

Допоки вигойдувалася колиска, наш народ і за найтяжчих часі зберігав (і зберіг!) безперервність етносу, його потенціал і незнищенність — пісню, мову, родовідні традиції. Від виготовлення колиски і до її «відслужилого віку» з нею пов'язана вервечка обрядових дій та вірувань. Нехтування або недотримання усталених канонів, на переконання наших предків, неодмінно призводило до родинних неладів.

Традиційно колиску виготовляли лише з «чистих», себто благородних порід дерев (клена, калини, ясена, ліщини, горіха та ін.). Доручали цю шляхетну справу майстрам висококваліфікованим з відповідним родинним статусом (не розлученим, тим, у кого велика й дружна сім'я). Все начиння — бильця, вервечки, попінки — також робилися за окремою технологією і супроводжувалося спеціальними обрядодіями, — адже колиска мала оберігати немовля від нечистої сили і злих духів. Ненька, присипаючи дитину, намагалася опоетизувати кожен деталь гойдалки:

*Ой ну, люлі до люлечки,
Шовкові да вервечки,
Золоті да ключечки.
Мережана да попінка,
Колисочка да новенька,
Спи, дитиночка да маленька.*

Підвішували колиску до сволока або до стелі на спеціально виготовленому гачку (крюкові). Вона мала знаходитися біля ліжка. Якщо дитина прокидалася, мати тут же приколихувала немовля, а при потребі й пеленала.

За звичаєм, кожна родина користувалася однією колискою, змінюючи лише попінки, себто тканину, яку підшивали до основи. Всі інші деталі мали «відслужити родоводові». При народженні немовляти в колиску клали посвячений часник і хліб та деякі інші речі, що виконували оберегові функції. Якщо подружжя вже не здатне було народжувати дітей, колиску виносили на горище, де вона зберігалася доти, допоки господарі мешкали в оселі. Святотатством вважалося нищити, а особливо спалювати її — «тоді в роду не буде дітей». Заборонялося також колисати порожню колиску — можна приколихати чорта, який позбавить дитину сну».

Розповідь про колиску була б неповною, якби я оминув такий унікальний пласт духовної культури, як коліскові пісні. Вже доведено, що саме мелос несе в собі високий заряд магичності: за допомогою пісень діти швидко засвоюють з молоком матері рідну мову, пісні розвивають поетичне мислення, музичні здібності і, на думку фахівців, сприяють швидкому зростанню, позитивно впливають на нервову систему, оберігають немовлят од злих сил. Пригадаймо лише кілька зразків:

*Колишися, колисочко,
Та й нова, новенька,*

Най ся в тобі вико лише Дитина маленька.

Чи:

*Люлі, люлі, люлічснька,
Колихаю онученька,
Щоб здоровий виростав,
Ряст-травиченьку топтав,
Був як маків первоцвіт,
Много літ, ой много літ.*

Колисанки, або колискові, здебільшого виконувалися, коли дитину вкладали спати у колиску (звідси й наймення цього виду мелосу). Цих милозвучних текстів матері й бабусі навчали дочок та онучок ще з підліткового віку, адже нерідко обов'язки доглядачів за меншими братиками й сестричками лягали на плечі старших дівчаток. Про важливу виховну роль колискових у народі казали так: «Яке в колиску, таке й у могилу». Відтак колиска в оселі була необхідним і святочним елементом. Під її поскрип і мелодійну неньчину пісню формувалася майбутня людина. Ця тема глибоко хвилювала нашого Кобзаря. Він присвятив їй чимало зворушливих рядків, зокрема, й такі:

*З лози колисочку плете Та. плаче праведная мати,
Колиску тую плетучи.*

Лава

Якщо стіл вважався «господарем хати», то лава — «господинею оселі». Й це природно, адже від того, який вигляд вона мала, складалося враження про охайність, працьовитість і вдатливість жінки. Досить, як стверджує народне мудрослів'я, подивитися на лаву, щоб зрозуміти, яка хазяйка в хаті. Тому українські жінки постійно стежили за «візитними картками» своєї домівки — напередодні свят і навіть у будні їх ретельно чистили й мили (звідси й термін «миті лави»),

У нашого народу був звичай: якщо бачили, що до оселі мають зайти гості, господиня поспіхом прибирала лави, витирала їх чистою ганчіркою або рушником; коли ж зненацька заходили, тоді робила це у їх присутності й тут же виправдовувалась: «Вибачайте, гостеньки, що лави не в славі, бо яка господиня, така й лавиня», і запрошувала зайшлих присісти — «аби свати сідали»

(звичайно, так казали в тих випадках, коли в сім'ї були дівчатка-підлітки або ж юнки «на виданні»). За давнім звичаєм, гостям спочатку пропонували присісти на лаву, а вже потім запрошували до столу. Це ж саме стосувалося й сватів; традиційно свати не мали права сідати доти, доки не запропонують батьки або їхня дочка. Звідси, отже, й вислів: «Сідайте, щоб свати сідали!»

В оселі обов'язково мала бути одна, дві, а інколи й більше лав. Розташовувалися вони уздовж стін. Основною вважалася та, що з'єднувала мисник із покутем; потім — застільна, що простягалась уздовж стола.

Лави призначалися передовсім для сидіння. Водночас їх використовували і для інших потреб. Якщо в сім'ї було багато дітей, на них спали або ж відпочивали. Тут же готували страви, складали щойно випечені паляниці, розбирали свинячі туші, пряли, розкачували рублем білизну тощо. Кожен господар на свій смак вигадливо прикрашав лави.

Нас цікавить передусім ритуальне призначення цього елемента хатнього інтер'єру. Це було важливе обрядове місце, де пеленали й робили купелі немовлятам, на яке запрошували сідати шанованих гостей (небажаним, як правило, казали: «Твоє місце під лавою»), садовили молодят на весіллі і, нарешті, обмивали покійника й ставили труну для прощання. Важливу роль виконувала лава у весільному обряді. Вручаючи подарунки, гості ставали на лаву й привселюдно хвалилися ними, розмахуючи сувоями полотна чи іншими дарунками. Іноді ставати на лаву змушували хрещену матір, тещу або свекруху. «Стати на лаву», отже, означало бути особливо шанованим гостем, виголосити добре побажання або підняти тост на чийсь честь.

Варто зупинитися на ще одному цікавому елементі обрядодій, пов'язаних з лавою, під час різдвяно-новорічних свят. На лаві біля покутя робили кубельце з сіна і ставили в нього обрядову (Багату, Щедру або Голодну) кутю, яка мала стояти протягом усіх трьох празників (Різдва, Нового року й Водосвяття); тут же ж перебував і Дідух. Власне, обрядова страва й житній сніп символізували родовідну пам'ять — пошанівок предків. Вважалось, що протягом усіх свят щовечора навідуватимуться всі родаки, а тому після заходу сонця не годилося витирати лави — «щоб не покалічити їхні душі». Пращурам залишали страву, ложки, рушник і воду. Так само вчиняли і на «бабські» та «дідівські» суботи, котрі влаштовувалися напередодні роковин. У деяких регіонах на лаві ставили коливо при відзначенні шостого, дев'ятого чи сорокового дня по небіжчикові.

Багатьом відомий крилатий вислів: «Знайшов сокирку під лавкою». Первісне його значення мало інший, ніж нині, смисловий відтінок. Наші пращури вірили, що нечиста сила ховається здебільшого під лавою. Тому був звичай класти туди сокиру, що виконувала оберегову функцію. З такою ж метою обмащували червоною глиною внутрішні підвалини, розташовані під лавами. Тому вислови на кшталт «Пішов би ти під лаву» чи «Сховався б ти під лавою» були прокльонами або лайками, які заміняли теперішнє «Пішов би ти під три чорти!», — позаяк раніше заборонялося згадувати на ймення цих зловісників. Звідси походить і афоризм «Знайшов сокирку під лавкою», — себто нечистого, або чорта.

Відомий ще й інший вислів — «сісти на лаву». Первісно це стосувалося громадських зібрань: якщо хтось порушував усталені традиції, того привселюдно усаджували на лаву й виносили відповідний вирок. Пізніше, з оформленням писемних статутів офіційного судочинства, цей вислів набув конкретнішого змісту — «сісти на лаву підсудних».

Поруч з цим побутував і такий вислів: «Щоб тебе й лава не прийняла». Звичайно ж, ідеться про похоронний обряд, згідно з яким самогубцям та злочинцям не влаштовували утрадиційнених ритуалів, їх навіть не рядили на лаві біля покутя. Отже, це був вельми страшний прокльон.

Подібну роль в хатньому інтер'єрі виконував й ослін. З'явився він у побуті пізніше. Якщо лави мають постійне місце, то ослони виокремились у рухомі меблі. Відтак на них «піднімали до стелі» немовлят перед тим, як йшли до церкви на похрестини, гутали іменинників, усаджували молоду, коли робили їй вінець і розплітали косу, призупиняли весільну процесію, кладучи на рушникові хліб-сіль при поверненні зі шлюбу («викуп молодої»), чи так званий «перепій», ушановували батьків під час обряду «вінця», ставили на ослін труну, коли несли покійника через село і зупинялися на перехрестях. При цих та інших обрядах ослін прикрашали тканими виробами або ж накривали вивернутим кожухом, який виконував певну магічну роль.

Без лав та ослонів не могла обійтися жодна родина (хто ж не мав їх, про того казали зневажливо: «Ані печі, ані лави»). Звідси й вислів — «вишмуляний, як лава» (Неважко здогадатися, що мовиться про її активний ужиток).

Ще й нині на весіллях можна почути обрядову пісню, в якій згадується цей традиційний хатній атрибут:

Що в нашого свата Смолова хата,

*Иа лавки тоненькі,
Сидимо ми п'яненькі!*

Піч

Піч — невід'ємний атрибут традиційної української оселі — виконувала не лише важливу господарську, але й магічну роллю. Нерідко її називали хатнім вогнищем чи опікункою дому. Археологічні розкопки засвідчують, що вогнище в давніх поселеннях влаштовувалося посередині житла. Воно мало постійно горіти. За його схоронність відповідали жінки. Біля вогнища не тільки обігрівалися, готували їжу, але й вчиняли різноманітні ритуальні дієства, так чи інакше суголосні з очисною функцією вогню.

З удосконаленням людського житла змінювала свою форму та розташування вариста піч, зберігаючи при цьому й первісне обрядове значення. Літні люди вважали, що оселю тримають три речі: піч, покуть і пікна діжа. Тому чоловіки, утримуючись од лайок, приповідкували: «Сказав би, та піч у хаті», а жінки, щоб остерегтись словоблуддя, казали: «Шануючи сонечко ясне та піч, краще промовчу». Бойки вважали за необхідність піднести новонародженого до печі «щоб дитина росла повновидою і здорового».

У традиційному інтер'єрі піч обов'язково зводили при вході до оселі, її розміщували по діагоналі до покутя, котрий також виконував оберегову функцію. Відведене місце — біля вхідних дверей — не є звичайною забаганкою; таке розташування хатнього вогнища зумовлене насамперед магічними його здатностями: оберігати оселю від злих духів, які здебільшого пробираються через вхідні двері. Про людину, котра оприлюднювала сусідські таємниці, казали: «Що ся за печею діє, то він усе знає».

В «обов'язки» печі входило й пильнувати, аби через комин не проникли чорти та відьми. Коли в печі горить вогонь, нечестивці не здатні пролізти крізь димар; тому вони роблять це вночі. Звідси й давній звичай — навіть улітку причиняти заслінкою бовдура. Так чинили і за випадку грози — «бо нечисті ховатимуться в комин, і блискавка влучить у хату».

Ставлення до печі як до своєї святині засвідчують численні звичаї. Скажімо, було за непорушний обов'язок щодня підмазувати й підмітати припічок, а по суботах — білити. В багатьох регіонах піч іззовні розмальовували візерунками, які виконували роллю хатніх оберегів. У побуті опікунці дому належала й обрядова функція. Біля неї найчастіше ворожили дівчата, щоб завбачити свою долю; або згадаймо такий звичай:

юнка, до якої прийшли свати, мусила сидіти на печі, а коли давала згоду, то, злізши, колупала її.

Цікаві свідчення знаходимо про піч в І. Нечуя-Левицького. Він, зокрема, писав: «Є багато народних обрядів, що стосуються до печі, як до центру господарства і до бога печі: на заслонці од печі загодовують кабанів, виносять шматок хліба купленій корові, на помелі й лопаті садовлять дітей, як виливають на голові переполох. Кума зав'язує в пелюшки з хлібом і сіллю шматочок печини, несучи дитину до хресту. Молода при старостах повинна сидіти коло печі й колупати піч; а місцями молода сидить при старостах на печі і злазить з печі тоді, як тільки схоче вийти заміж, ніби покидаючи своїх пенатів і пристаючи до інших. Сюди ж стосуються і приказки: «Ні Богові свічка, ні чортові кочерга; чужих богів шукає, а своїх дома має».

Переходячи жити до молодого, відданиця разом із приданим брала й шматок цеглини від родовідної печі — на щасливе подружнє життя. Як до живої істоти звертаються до печі й коровайниці при випіканні обрядового хліба. Згадаймо хоч би такий зразок:

Піч наша регоче

—

Короваю хоче!

Коли ж саджали його, то приспівували:

Ой піч стоїть на сохах,

Діжу носять на руках,

—

Пече наша, пече й ваша,

І спечемо коровай Гречний.

Чи ось такий приспів:

А в нашої печі Золотії плечі,

А срібнії крила,

Щоб коровай гнітила.

Згадка про піч, що стоїть на сохах, — не випадкова. В давні часи її зводили на дерев'яних стовпцях, а подекуди і на санних полозах. За повір'ям, коли помирала господиня, то її мала супроводжувати на той світ і піч.

Серед найцікавіших обрядів, пов'язаних з хатнім вогнищем, було свято печі, особливо поширене серед гуцулів. Це так зване «женіння печі». На Поділлі вважали, що раз на рік, напередодні Василів, себто старого Нового року, піч, коли сплять господарі, обов'язково має розродитися й піти в танок. Щоб їй легше було

танцювати, тієї ночі ніхто не мусив спати на черені. З нього змітали зерно і не покривали, а з печі виймали посуд, вимітали попіл й вичищали сажу. З цього приводу казали: «Треба догодити печі, щоб добре берегла оселю».

Нарешті, за давнім звичаєм, гості, заходячи до хати, знімали головні убори й тричі кланялися покутю, образам і печі. На Волині був звичай замурувати в глину мурах — «щоб часто перевідували гості». Така висока пошана до хатнього вогнища пов'язана насамперед з віруваннями в те, що піч є живою істотою, духовним оберегом родини. Тому нерідко її порівнювали з матір'ю, годувальницею і гуртівницею, приказуючи: «Добрі речі біля печі» чи «Як піч не згуртує, то лихий запанує».

Комин

Цей, здавалося б, такий необхідний елемент, без якого не може обійтися жодна оселя, з'явився порівняно недавно. У первісному житлі вогнище розташовувалося посеред хати, себто було відкритим. Згодом, коли його перенесли в кут оселі й оформилася контурна піч, дим також не виходив назовні, а піднімався під стелю. Такі житла називали «курними хатами».

Минуло ще кілька століть, доки люди опрактикували довершеніший спосіб димовідводу — його за допомогою калги спрямовували в сіни. Такі удосконалення в етнографічній літературі прибрали назву «напівкурних хат». Цей тип осель зберігався в побуті селян досить довго. Ще наприкінці минулого сторіччя він був домінуючим у Карпатах і на Поліссі. Отже, комин у теперішньому вигляді з'явився не так уже й давно, хоч сам цей термін увійшов у повсякденний обіг ще за «курних хат», коли довкола вогнища з'явилися піднебіння й челюсті. Власне, отвір, через який валував дим, і називався комином.

Наші предки створили чимало повір'їв, пов'язаних із комином. На їхню думку, нечиста сила проникає в оселю здебільшого через димар. Пам'ятаю випадок з далекого дитинства, коли розгулялася несусвітня віхола і наша ветха хатина поскрипувала од холодного буревію; мене насторожило те, що в комині щось постійно гуло, свистіло і стогнало. Коли ж я поцікавився в неньки, звідкіля ті загадкові звуки, вони відповіли:

то так бісяться нечисті, радіючи завірюсі й ховаючись від неї в комині.

Власне, подібні вірування побутували і в інших регіонах. Старші люди щовечора, лягаючи спати, обов'язково прикривали комин за-сувачкою — «щоб нечистий не вліз у хату»; так чинили й тоді, коли збиралося на грозу. Вважалося, що грім та блискавки посилає Всевишній, вціляючи ними в нечестивців. Втікаючи од переслідування чорти найчастіше ховаються в комини, а тому й блискавки влучають у людські оселі. Щоб цього не сталося, завбачливі селяни обов'язково прикривали димоходи.

За повір'ям, тут знаходять свій прихисток і відьми. Ось чому людська уява оселяла хатнього охоронця, себто Домовика, на горіщі біля бовдура або ж у припічку чи під піччю. Він ретельно стежив, щоб в оселю не пробрався нечистий. Зустрівши непроханця, він вчиняв із ним бійку.

Оберегами та захисниками од нечистої сили були різноманітні візерунки, зосібна кола або багатокутники, якими оздоблювали частину комина. Цій же меті слугували й розмальовки — орнаментальні тваринні чи рослинні зображення; функція прикрашання утвердилася за ними значно пізніше; первісно ж вони виконували оберегову роль — захищали оселю від злих сил.

Був поширеним обряд «женити комина», який відбувався на Семена (14. IX). Майже в усіх поліських оселях жінки ретельно змащували димаря глиною, прикрашали хмелем чи квітами пікнудіжу, а господар напередодні вибирав («трусив») сажу (до речі, цей обряд певного мірою суголосний з «весіллям печі»). Кожна господиня намагалася задобрити комина, щоб він не приввав, себто не курів, і був ласкавіім.

Існує звичай: коли приходили посватачі, дівчина мала стояти біля печі й символічно колупати комина — це була ознака того, що вона зголошується на заручини. До речі, деінде, аби були вдалими «пошуки куниці», свати, йдучи за рушниками, несли собою і шматочок глини від печі або ж непомітно відколупували його в хаті молодой. Раніше господарі або пастухи, в яких загубилася худоба, заглядали в комин й кликали тварину, вважаючи, що в такий спосіб відлучена корова почує прохання й повернеться до двору.

У переважній більшості обрядодійств, пов'язаних з димоходом, він виступає як конкретна особа, член родинної спілки. Про це мовиться і в пісні, яку виконували під час «запалення посвіту»:

*Ой прийшли ж ніченькі довгенькі,
Посвіти нам, комине біленький,
Ми ж тебе квітами убирали,
Барвіночком-рутою оперезали...*

Вікна

Російські історики, оспівуючи свого кумира Петра I, часто вживають крилатий вислів, що їхній цар прорубав їм «вікно в Європу», себто навів місток до країн з цивілізованим устроєм. Справді-бо: у пізніші часи воно так і було, але попервах, і тут літописці з сусідньої держави кривлять душею, це віконце він висік, а точніше б сказати — проломив спочатку в Україну. Один з найбільших катів нашого народу, жорстоко придушивши повстання, очолене Іваном Мазепою, він невдовзі силоміць вивіз найпотужніший національний інтелект, у тому числі й Києво-Могилянську академію. Все, що було варте уваги — писемство, книгодрукування, духовну культуру тощо — примусово перекачували на терен чужої держави, що була на нижчому щаблі розвитку. Хіба не це було початком «прорубування вікна в Європу»?

Я нагадав про цей історичний факт лише у зв'язку з відомим висловом — «прорубати вікно у світ». У давніші часи воно мало інше смислове поняття. За кам'яного віку наш далекий пращур, живучи в печері, й гадки не мав про таку річ, як вікно. Згодом він навчився будувати землянки, які також не мали вікон. Освітлювалися помешкання тільки вогнищем. Лишень із появою напівземлянок (коли частина житла вже зводилася над землею) почали прорубувати спеціальні отвори із засувною дошкою. Власне, це й були первісні вікна. Відкривалися вони вдень і за теплої погоди. Минуло ще чимало часу, доки людина замінила рухливі дошки обробленою тонкою волячою шкірою, що була прообразом сучасного скла. Але це історичний екскурс. Наше ж завдання конкретніше — з'ясувати, яку роль виконували вікна в традиційному українському житлі, яке місце посідали у мітологічній структурі.

Згадаймо давній звичай: традиційно хату будували так, щоб сонячне проміння — від сходу й до заходу — постійно заглядало крізь вікна в оселю. Але, крім практичного призначення, вікна мали й оберегові функції. Крізь них, якщо належно не

захиститися, могла, на думку прашурів, проникати нечиста сила. Тому в традиційному житлі над вікнами робили різблені наличники (якщо таких не було, то обмащували довкола вікна червоною глиною). Цій же меті слугували й віконниці. В хаті над вікнами вивішували в будень і на свята рушники. При їх допомозі оселя мала убезпечитись од нечестивців. Скажімо, коли насувалася грозова хмара, господарі поспішали щільно зачинити вікна — «щоб крізь них не пролізли чорти». Як ми знаємо з попередніх розділів, кожна блискавка спрямовується в нечистого; якщо грім уцілив у хату, то, за повір'ям, у ній ховався бісоголовець. Щоб цього не трапилося, годилося причиняти віконниці.

Охоронні функції виконували також і квіти. Було за непорушний звичай у кожній оселі тримати на підвіконнях вазони. У сільській місцевості довший час (навіть у перші повоєнні роки) дівчата приклеювали на шибки живі пелюстки з городніх квітів. Взимку, особливо на різдвяно-новорічні празники, між шиби вставляли стилізовані солом'яні фігурки, а між подвійними рамами — пучки калини, барвінку та вічно-зеленого моху. Біля вікон дівчата найчастіше ворожили, а напередодні Нового року і щедрували. У русалчин тиждень на підвіконня клали осикові галузки, щоб не проникали в оселю відьми, і чар-зілля, зосібна тою та полин, аби убезпечитись од русалок.

Вікна як своєрідні «очі оселі» — особливо це стосувалося покутніх — оповіщали односельців, що в родині є відданиця. На Черкащині та Полтавщині було звичним у таких випадках підвішувати пучки калини або стручки червоного перцю, а на Закарпатті — ставити на Важливу ролю відігравали вікна і в похоронних обрядах. Якщо хтось помирав, то одразу відчиняли всі вікна й двері — «аби душа могла вільно ходити». Протягом сорока днів, коли дух небіжчика ще перевідує оселю, на покуті чи на застільному підвіконні ставили коливо — обрядову їжу, оскільки вважалося, що душі померлих проникають лише через вікно (чи не звідси лихий прокльон: «Бодай ти через вікна ходив!»).

Нещодавно на Прикарпатті я записав цікаву оповідку про те, як можна убезпечитись од мерця, котрий уночі перевідує родину, особливо покійний чоловік свою жінку-удовицю. Для цього потрібно поставити на застільне підвіконня дзеркало й запалити свічку. Як тільки настане північ, взяти зі скрині весільний вінець і зодягти його на голову; тут як тут має з'явитися покійник біля вікна. «Куди це ти збираєшся?» — обов'язково запитає

господиню. «До шлюбу!» — слід відповідати йому. «А хіба гоже вдовиці йти до шлюбу?» — «А хіба гоже, — треба дорікнути навзаєм, — мерцеві ходити до живої жінки?!»

Він тут же почне кричати, стукати в шиби, але, коли загасити свічку, небіжчик зникне й більше не перевідуватиме оселю. Як підтверджували очевидці, чимало жінок-удовиць у такий спосіб начебто позбавилися примар.

Вважалося доброю ознакою, коли під стріхою біля вікна вили свої гнізда ластівки. Люди намагалися не турбувати їх, оскільки ці птахи несли родині спокій і втіху; той же, хто нівечив кубельця, накликав велику небезпеку на свою сім'ю. Натомість було лихою оповісткою, коли в шиби знадвору билася випадкова птаха (горобець або синичка) — «то вона зове когось із родини на той світ».

У кожному регіоні були свої вірування, пов'язані з вікнами. Я зупинився на найпоширеніших. Зі сказаного можна зробити висновок, що етимологія слова «вікно» походить од «вік», себто життя, а отже, й цілком зрозуміле визначення — «вікно у світ». Не випадково у повсякденний обіг увійшов крилатий вислів: «Хата без вікон — темниця». Такою у нашому понятті є, звичайно ж, домовина.

Обереги людини.

Одяг, взуття та прикраси — найнеобхідніші предмети в повсякденному житті людини. Однак вони виконували не лише практичну, але й не менш важливу символічну роль. В давніх віруваннях обереговим елементам надавали особливого значення. Зосібна це стосувалося прикрас, оздоблень і вишивки. Скажімо, коралі, каблучки, вінки, зрештою, вишивка на подолі сорочок та блуз, рукавах, комірі чи пазусі — не просто прикраса, а насамперед охоронне коло, яке мало убезпечити людину від злої сили.

Не менш важливе значення відігравали й колір, крій та форма носіння одягу; це ж саме стосувалося взуття й прикрас. Щоб захиститись од стороннього «злого (недоброго) ока, позбутись «нечистої сили», навіювань і всіляких хвороб та

напастей, людина убезпечувалася обереговими елементами. Про це і йтиметься нижче.

Традиційний одяг

Невід'ємним компонентом обрядовості культури був *традиційний одяг* як ознака упредметнювання духовних традицій, естетичних ідеалів та уподобань українців. Він виступав також своєрідним етнокультурним та соціальним паспортом, відтворюючи у своїх комплексах, кольоровій гамі, матеріалі, манері носіння і етнічну та етнорегіональну приналежність, і соціальний стан, і вік, і шлюбно-родинне становище тощо. Діапазон такої символіки найбільшою мірою зберігався до середини XIX ст., тобто був характерним для традиційного суспільства в його класичному вигляді.

Окремі деталі одягу слугували за знак статево-вікових особливостей людини: для чоловіків — шаровари, ногавиці або гачі; для жінок — дерга, запаска або спідниця; хлопчики від хлопців та дорослих чоловіків відрізнялися тим, що не носили штанів; дівчата від жінок — головним убором. Дівчата ходили з непокритою головою або у вінку із стрічками, жінки повинні були вбиратися в намітку, очіпок чи убрус. У свою чергу, дівчатка носили невелику кількість різнокольорових стрічок, дівчата — більшу кількість, дівчата «на порі» вплітали велику стрічку — бинду, наречена мала певну відзнаку засватаної: у косу впліталася широка стрічка, а до хустини приколювалася квітка. Звідси і поширена примовка: «Гарна дівка, як засватана». Головні убори відбивали і регіональні особливості етнічної культури. На Буковині, наприклад, заручена дівчина носила коду (кодину) — великий султан з ковилі, на Чернігівщині — квітку у вінку.

Символіка одягу найбільш виявлялася в обрядовій сфері, особливо весільній. Скажімо, жіночий головний убір символізував як новий статус — засватаної дівчини, так і дівочу красу. Саме тому він визначався особливою красою, уквітчуючись великою кількістю яскравих стрічок, штучних квіток, кольорового пір'я; на Буковині та Покутті було прийнято, відповідно до усталених там етнокультурних традицій, обрядове вбрання робити з бісеру (гердани), квітів, пір'я, намистин; на Гуцульщині виготовлявся барвінковий вінок — корона з зеленого листя, яскравих штучних квітів, гарусу, тканини, воску та леліток.

Подібна символізація була характерною й для чоловічого весільного вбрання, щоправда, вона не була такою насиченою, як у жіночому одязі. Символом нареченого парубка — легеня — виступали

або вишивані хусточки, котрі дівчина прикріпляла своєму обранцю до пояса під час заручин, червона стрічка, що кріпилася до шапки, або й вінок, виготовлений під час барвінкових обрядів з барвінку. Він символізував довголіття та сімейне щастя.

Легінь з
Надпруття

Особливої символічності одяг набував у найдраматичніші моменти обряду, коли він несе різнопланову знаковість: і як знак кульмінації самого обряду, і як символ здобуття його головними дійовими особами нового соціального статусу. Таким моментом у весільній обрядовості українців є обряд покривання, що символізував перехід молодої до заміжнього стану. Його драматичність і в той же час важливість відтінені заміною дівочого головного вбрання на жіноче.

Майже до XVII ст. цей обряд, поширений у звичаях ще Київської Русі, вважався в українському весіллі центральним, оскільки вписувався в систему морально-етичних уявлень: згідно з ними, по-перше, вважалося за гріх ходити жінці з непокритою головою, по-друге, тільки жіночий головний убір свідчив про сімейне становище жінки. А етичні й соціальні норми поведінки дівчини та жінки, як і ставлення до них з боку оточуючих, були різними — звідси важливість головного вбрання як певного коду соціонормативної культури.

Поступове утвердження християнства дещо розмило важливість центрального обрядового дійства, змістивши акцент на вінчання.

«Церковне вінчання, на яке був перенесений центр ваги шлюбної обрядовості, — зазначала Н. Г. Гаген-Торн, — при християнізації розколало обряд зміни зачіски і головного вбрання на дві частини, дещо знецінивши його центральне значення». Причому там, де церковний вплив на весільну обрядовість (переважно на Лівобережжі) був меншим (аніж, скажімо, в західних районах України), там традиційний обряд залишався центральним.

Проте навіть із зміщенням акцентів пріоритету обрядових дій звичай зміни весільного одягу не втратив своєї глибинної, магічної основи, котра підкреслювалася його поєднанням з іншим звичаєм, атрибутом якого був кожух, — покриванням молодої на кожуху, розстеленим вовною догори. Останній, як відомо, мав магічну силу, що підсилювала магічність жіночого головного вбрання — очіпка разом із наміткою. Йому приписувалися найрізноманітніші магічні властивості: головний убір слугував за оберег для жінки, захищаючи її від нечистих

сил (через це, зокрема, і не можна було його знімати), і більше того — відлякував ворожі сили. Саме цим пояснюється «рогата» форма пов'язування намітки, що водночас символізувало ідею плодючості. Недаремно жінки носили рогату намітку або кичку лише у дітородному віці; після 45 років це вважалося непристойним — жінка віддавала перевагу або хустині, або лише очіпку, або убрусу, не зав'язуючи його ріжками.

Майже до початку XIX ст. головний убір жінок обов'язково включав два елементи: очіпок і намітку, хоча кожний із них набував самостійного значення. Очіпок був обов'язковим елементом головного вбрання української жінки навіть у межах власної оселі; якщо ж вона йшла «на люди», до церкви, на хрестини, весілля, ярмарок, мусила вдягати ще й намітку. Більше того — вона «завірчувалася у намітку» у святкові дні навіть вдома.

Проте наприкінці XVIII ст. в міру послаблення демонологічних уявлень з одночасним посиленням уявлень християнських поступово відпадає необхідність у оберегових елементах одягу: жіноче головне вбрання спрощується спочатку до носіння лише очіпка, а пізніше — хустини або хусточки. Очіпок, як і очіпок з наміткою, перетворюються на переважно обрядовий одяг — обов'язковий компонент українського весілля, побутуючи майже до XX ст. Його обов'язковість у весіллі пояснюється усталеністю самої весільної обрядовості та системи народних світоглядних уявлень, що найбільшою мірою зберігалися в ритуально-обрядовій сфері.

Крім того, намітка, відома в Україні і під назвами плат (Волинь), завивало (Полісся), перемітка (Гуцульщина), рубок (Лемківщина), рушник (Буковина), виконувала і самостійні, не пов'язані з очіпком, обрядово-символічні функції. У весільній обрядовості вона, нарівні із рушником та сорочкою, була знаком весільного дарунку: молода дарувала її гостям, а нерідко гості дарували молодій гарно оздоблені намітки. Як головний компонент обрядовості намітка присутня майже в усіх головних діях весілля: в обряді сватання (нею перев'язували сватів у разі згоди дівчини на шлюб), в обряді благословіння (її простеляли під ноги молодим), при заручинах (наміткою перев'язували руки нареченим на знак їхнього єднання) тощо. В усіх обрядових діях намітка виконувала не тільки суто символічні функції, а й оберегові, бо була наділена магічними властивостями.

Рушник, вишивка.

За обереговий знак в українській обрядовості слугували й *рушники*, їхня магічна властивість підсилювалася відповідною вишивкою, що виявлялося як через орнамент, колір, так і місце розташування вишивки. Найпоширенішим орнаментом української вишивки, спільним для всіх східнослов'янських народів, був геометричний орнамент, головні елементи якого складали ромбики з гачечками. Вони, за давніми слов'янськими повір'ями, уособлювали богиню землі, а через це виступали охоронно-доброчливим символом, що приносить щастя та сприяє дітонародженню. Тим-то і пояснюється особливе поширення цього оберегового орнаменту в обрядовому одязі й насамперед жіночому. Щодо найважливіших життєвих центрів людини, то вишивка з обереговими знаками у жіночому одязі розміщувалася на головному уборі, грудях та наплічнику; в чоловічому — на наплічнику й рукавах та подолі сорочки. Етнічним обереговим знаком українців слугувала й **вишивка**, орнамент якої становили вазон (великі гілки з квітами та пташками) та берегиня (стилізована жіноча фігура). Вони, як правило, вишивалися нитками червоного кольору, що символізував очищувальний вогонь та сонце і був пов'язаний із запобіжною магією, оберегом, очищенням та лікуванням.

За обереговий знак в українській обрядовості слугували й *рушники*, їхня магічна властивість підсилювалася відповідною вишивкою, що виявлялося як через орнамент, колір, так і місце розташування вишивки. Найпоширенішим орнаментом української вишивки, спільним для всіх східнослов'янських народів, був геометричний орнамент, головні елементи якого складали ромбики з гачечками. Вони, за давніми слов'янськими повір'ями, уособлювали богиню землі, а через це виступали охоронно-доброчливим символом, що приносить щастя та сприяє дітонародженню. Тим-то і пояснюється особливе поширення цього оберегового орнаменту в обрядовому одязі й насамперед жіночому. Щодо найважливіших життєвих центрів людини, то вишивка з обереговими знаками у жіночому одязі розміщувалася на головному уборі, грудях та наплічнику; в чоловічому — на наплічнику й рукавах та подолі сорочки. Етнічним обереговим знаком українців слугувала й вишивка, орнамент якої становили вазон (великі гілки з квітами та пташками) та берегиня (стилізована жіноча фігура). Вони, як правило, вишивалися нитками червоного кольору, що символізував очищувальний вогонь та

Головний убір
буковинської гуцулки

сонце і був пов'язаний із запобіжною магією, оберегом, очищенням та лікуванням.

Особливою насиченістю оберегової вишивки визначалися рушники, а тому саме вони були найважливішим компонентом інтер'єру оселі (ними прикрашали покуть, вікна, а нерідко і двері), одягу та обрядів, і зокрема обрядового одягу. Як обрядовий атрибут українські рушники мали місце в усіх головних родинних обрядах та ритуалах (народинах, весіллі, похованні) та в усіх головних складових родинної обрядовості. *Родинні обряди* особливо насичені обереговими атрибутами, бо ж вони мали забезпечити життя і здоров'я незахищеним перед ворожими силами — дитині та породіллі. Серед атрибутів важливе місце посідали й рушники, щоправда, вони вживалися лише у поєднанні з іншими атрибутами: кожухом, на який клали немовля при хрестинах; хутряною шапкою — при влаштуванні бабиної каші; очищуваною водою — при прийнятті родів, відрізанні пуповини, зливках, першій купелі.

Найбільшого символічного значення рушники набули у весільній обрядовості. Власне, велике розмаїття обрядового хліба та рушників і становило етнічну особливість українського весілля. На всіх його етапах рушник виступав як один із головних етнічних атрибутів: у обряді сватання, заручинах, коровайних обрядах, благословінні молодих, обдаровуванні. Про важливість рушника у весільній обрядовості свідчать відповідні назви її окремих обрядів. Наприклад, сватання в окремих регіонах України називалося *бранням рушників* або *данням рушників* (Кіровоградщина), рушниками (Харківщина), *поданням рушників* (Київщина) тощо.

Атрибутами сватання та знаком згоди дівчини на шлюб були рушники, втілені у звичаї пов'язування сватів рушниками або піднесення їм на хлібі рушників. Приймаючи дар, вони відповідали: «Спасибі батьку і матері, що свою дитину рано будили та доброму ділу учили. Спасибі й дівчині, що рано уставала, тонко пряла і хороші рушники придбала».

Рушниками (або рушниковими) називалися в окремих регіонах України також заручини — перший весільний обряд, що мав юридичну силу при укладанні шлюбу. І, отже, недаремно великого обрядового значення набував у заручинах саме рушник, зокрема в обрядовій дії рукобиття (руковидня). Обрядове зв'язування рук наречених здійснював старший староста: він накривав хліб рушником, на нього клав руки нареченого, нареченої і всіх присутніх родичів, зв'язував рушником, промовляючи: «Не в'яжеться вузол, а в'яжеться слово. Хто цей вузол розв'яже, той дасть сто рублів на церкву...» Після цього староста розв'язував символічний вузол, а наречена перев'язувала

старостів рушниками, обдаровуючи всіх присутніх сорочками, полотном або хустками.

Певною відмінністю відзначалася символіка у *похоронних ритуалах* українців: вона несла у собі як оберегові функції (оберігала близьких покійного від його повернення), так і функцію спадкоємності домашніх духів з душами померлих. Адже рушник був атрибутом домашнього вогнища. Тож зрозуміло, що він був знаком і народження людини, і її смерті. Коли людина вмирала, на вікна хати, де лежав небіжчик, вивішували білого рушника, хустку або перемітку.

До речі, білий колір традиційно слугував для східних слов'ян, і в тому числі українців, символом смерті. Траурний чорний колір закріпився серед них порівняно недавно, на початку ХІХ ст., а до того на знак трауру одягали білий одяг, і особливо білий головний убір (жінки — білу намітку або убрус). На ХVІ—ХVІІІ ст. припадає і нова традиція траурних кольорів — червоного кольору, привнесена козацтвом. Адже в їхньому одязі переважав червоний колір, зокрема червона підбивка жупана, котра, як правило, і слугувала покривалом вмираючому козакові. Траурна символіка червоного для козаків узгоджувалася з особливостями їх буття та смерті — рідко коли козак вмирав не від ран і не від втрати крові — звідси смерть асоціювалася із кров'ю, з червоним кольором. Щодо традиційного смертного одягу українців, то він був, як правило, білим: білий саван, біле шмаття (у бойків) або біле полотно (у гуцулів).

Рушник слугував за траурний знак і в багатьох інших поховальних ритуальних діях: після виносу тіла рушником або червоним поясом (коли вмирав господар дому) перев'язували ворота; покійного, за традицією, виносили на рушниках; коли ж його везли на цвинтар, дугу перев'язували рушником; рушники ж слугували і за повід; «пропечатавши» могилу, на ній залишали рушники, на яких несли небіжчика. *Етнічною ознакою українських могил також були рушники; ними перев'язували хрести.* Проте вони не стали єдиною ознакою поховальної ритуальної культури українців, бо поєднувалися і з іншими символами. Так, на могилах хлопчиків та неодружених чоловіків було прийнято вивішувати на хрестах хустинки; козаки ж таку хустку вивішували на дерев'яному списі як військове знамено.

Діапазон використання українських рушників був досить широким. Він нерідко слугував за святковий або обрядовий пояс, що особливо поширено було на Середньому Подніпров'ї аж до ХХ ст. При цьому рушник використовувався лише багато й майстерно орнаментований традиційними обереговими знаками, що відповідало його головному призначенню. В українському одязі пояс вважався не просто одним із його компонентів, він був показником усталених

етичних норм. Вважалось гідним осуду з'явитись на людях без пояса: це могла, дозволити собі лише людина, котра втратила будь-яке сумління — вийти на люди без пояса означало «розпоясатися». Водночас пояс був своєрідним талісманом, магічна сила якого збільшувалася, якщо він виготовлявся з рушника та ще й добре орнаментованого. Такі пояси особливо охоче використовували в обрядовому одязі, коли виникала нагальна потреба у забезпеченні щасливої долі.

Сорочка

Для нас сорочка є предметом одягу та естетичним фактором. У давніші ж часи вона мала і певну магічну функцію. Увесь процес, пов'язаний з виготовленням сорочок, їх одяганням і носінням, супроводжувався цілісною системою чітко визначених дійств і обрядів, окремі елементи яких дійшли і до наших днів. Одним із таких є повір'я, що зодягнена навиворіт натільна сорочка — вірна ознака, що її власник зіткнеться з неприємностями. Особливо це стосувалося дітей; їм казали: «Зодяг вивернуту сорочку — будеш битий».

Згадаймо традиційне українське весілля. Для молодої було за святий обов'язок подарувати вишиту сорочку своєму судженому. Юнка заздалегідь готувала вишиванку, суворо дотримуючись канонів. При її пошитті користувалися визначеною системою оберегових функцій. Особливо це стосувалося нанесення узорів. Сідаючи за вишивання, юнка зверталася до покровительки жіночої долі — святої П'ятнички — за поміччю, просячи у неї «спору й талану».

Процес вишивання, як правило, супроводжувався наспівами. Вважалося, що вишиванка, виготовлена під мелодійний супровід, принесе її власникові довголіття, щасливу долю й удатливе подружнє життя. Але найбільше акцентувалась увага на оздобленні нагрудного розшиву. Ви, напевно, завважували, що в традиційних чоловічих вишиванках найпишніші й найбагатші узорі зосереджені на грудях. Це не лише естетичний момент — хоч і він має неабияке значення, — а насамперед мітологічна функція. Давні узорі мали оберігати людину «від лихого ока» та чорних і злих духів. Цій меті слугували й мережки на кінцях рукавів та горловині.

Пацьорки, за допомогою яких стягується комірець, сукали з кольорових вовняних ниток, на яких з обох кінців прилаштовували китички. Вони також виконували важливу оберегову функцію (це рівнозначно стосується як чоловічих сорочок, так і жіночих блуз).

Не випадково матері й бабусі ще в юному віці готували дітям та внукам вишиванки, привчали до цього заняття дівчаток-підлітків. Юнка, котра не вміла вишивати, накликала на себе загальну зневагу й підозру сільської громади. Матері, жінки й кохані обов'язково дарували синам, чоловікам і юнакам, які вирушали в далекі походи, вишиванку, котра оберігала їх од наглої небезпеки, а на випадок смерті зодягалася на небіжчика.

Чітко визначалися й дні виготовлення сорочок. Не годилося краяти полотно й шити його в суботу. З цього приводу В. Гнатюк зафіксував народний переказ, в якому оповідається, що молодиця, знехтувавши звичаєм, взялася виготовляти сорочку в суботу. Поруч з нею бавилися двійко дітей, котрі своїми пустощами заважали їй. Мати необавом кинула прокльон, і дітлахів тут же схопили корчі...

Найкращою дниною для шиття вважався четвер. З ним начебто пов'язане створення Богом усіх планет, а оте, можна розпочинати будь-яку важливу справу. Четвер є легким і вдатливим. Чи не тому в народі побутує народний вислів: «Доживеш до старості, якщо матимеш «четвергову сорочку», їх виготовляли жінки для своїх чоловіків (здебільшого це стосувалося білизни). Годилося протягом дня покраяти і пошити «четвергову сорочку», на якій нав'язували чимало вузликів. За повір'ям, такий виріб довго носитиметься, а його господар, якщо сорочки нікому не позичати, доживе до глибокої старості.

Сорочки були як обрядово-святкові, так і буденні. Скажімо, коли розпочиналися жнива, то жінки вбирались у спеціально виготовлений одяг: з вибіленого тонкого полотна, з невеликими узорами — білими нитками по сірому тлі чи сірими по білому; поділ був оздоблений карунками. Оскільки це гаряча літня пора, то працювали лише в самих сорочках, без спідниць. Деінде так звані жнив'яні вироби виготовляли щороку, в інших регіонах приберігали попередні. Коли ж ішли вимочувати коноплі, то зодягали товстіші, себто «сірі» сорочки, які не так бруднились і були теплішими.

На особливу увагу заслуговує «вінчальна сорочка». Кожна юнка заздалегідь запасалася нею: на полотні вишивала чимало узорів гладдю або хрестиком; барвистість мала уберегти молоду «від зуро-чин». «Вінчальну сорочку» зберігали протягом усього

життя, зодягаючи її лише на великі свята чи урочисті події (коли віддавали заміж дочку чи одружували сина). Нерідко іменний виріб переходив у спадок дочкам або внучкам і вважався «найдорожчим приданим». Зазвичай, коли дівчина виходила заміж, то мала виготовити не менше 10-12 святкових і повсякденних сорочок, що засвідчувало її особливу вдатливість і працьовитість.

Чимало вірувань пов'язано із одяганням сорочки. Особливо це стосувалося дітей. У давніші часи новонародженого пеленали в батьківський одяг, якщо це був хлопчик, то загортали його в старий убір тата, а коли дівчинка, то у мамин — «бо вони вже випробувані».

Коли малюк навчився ходити, то змінювали білизну щосуботи («під неділю»). На Полтавщині вважалося, коли зодягти чисту сорочку в неділю вранці — «то для Бога», вдень — «для людей», а по заході сонця — «на нечистого». Однак дітей до року перевдягали в суботу — «то буде лучче рости». Великим гріхом було чинити це в понеділок; якщо зодягне сорочку в цей день жінка — «то на смерть чоловіка», і навпаки.

З натільним одягом пов'язані вірування про «лихе око» і різні хвороби. Щоб до дитини не «пристав пристріт», на Чернігівщині, виходячи на люди, зодягали сорочки «пазухою назад»; за випадку, якщо пристала хвороба, то, як засвідчує П. Чубинський, немовля садовили на пікну лопату, розривали сорочку на шмаття і спалювали в печі.

Од пропасниці, коли вона тільки-но починалась, хворий скидав надворі сорочку, наверхував її якимсь важким грузилом та біг, не оглядаючись, до хати, щоб зодягти нову; стару можна було використовувати через день. На Поділлі вірили, що хвороба може перейти з людини на людину, «коли жінки перуть білизну на одному камені».

Широко побутують у народі такі прислів'я: «Тоді в домі Великдень, як сорочка біла», «Як неділя, то і сорочка біла»; хоч відомий і такий вислів — «Не тоді мені неділя, як сорочка біла, а тоді, коли мала час її узяти».

Сорочка, отже, традиційно виконувала подвійну функцію — побутову й оберегову. Всім нам відомий вислів, який дійшов з глибини століть: якщо людині пощастило уникнути явної небезпеки, то казали, що вона в сорочці народилася. Неважко здогадатися, що йдеться про охоронну роллю традиційного виробу.

Штани

Не всі, очевидно, знають, що ще на початку нинішнього сторіччя цей одяг визначав, за науковою термінологією, соціально-вікову зрілість. Мати власні штани означало «перейти в парубоцтво». Зазвичай це відбувалось у п'ятнадцятилітньому віці. Тим, хто поспішав «подорослішати», нагадували: «Ти ще до штанів не доріс», або ж «Не в свої штани убрався».

Від літніх односельців мені не раз доводилося чути спогади, що штани на очкурові вони зодягли, коли вже почали прокльовуватися вуса, а до цього ходили вліті у довгих полотняних льолях. Дід Максим, жартуючи, казав: «Бувало, наберу в поділ стільки піску і пересиплю ним дорогу, що сусід ледвечки возом переїде».

Цей одяг відомий з глибокої давнини. Ще грек Юлій Полідевік, що жив у другому сторіччі, згадував про таврів і скитів, котрі носили шаровари. Це ж саме засвідчував історик Прокопій. Відтак Ф. Вовк зробив цілком слушне твердження, що наші пращури, як і слов'яни, з найдавніших часів носили цей одяг (що заперечували деякі дослідники), лишень зодягали його, досягнувши певного вікового цензу.

Найвідоміші два типи штанів — власне штани з вузькими холошами та шаровари. Перші кріпились до тіла за допомогою вшитого всередину очкура. Святкові ж шаровари зверху пов'язували довгим і широким поясом. Ними користувалися переважно парубки. До речі, саме про шаровари в народі ходило чимало жартів. Виготовляли їх із червоного або синього тонкого сукна із «широкими, як Чорне море», холошами та довгою, «що аж вулицю підмітає», матнею. Одначе вони були вельми зручними, зосібна у військових походах, а тому козаки носили саме цей одяг.

Штани були здебільшого білого кольору. Але часто-густо збоку вшивалися кольорові смужки — особливо в ногавицях (гачах), що побутували на заході України. Матеріал, крій та спосіб носіння не тільки несли вікову ознаку, але й свідчили про суспільне становище певної людини. Недарма ж мовиться: «Утяв Панька по штанях».

Чимало повір'їв пов'язано з виготовленням штанів. Вважалось, якщо мати починала їх шити вперше своєму синові, то годилося зробити це в один присяд — «щоб потім хлопцеві легко було знайти наречену»! Якщо цього не дотримуватись, то парубок бабникуватиме.

Окремо варто звернути увагу на очкури, пояси та череси. Це не тільки пристрої, за допомогою яких тримаються штани, і не лишень прикраса, — вони мають і важливу оберегову функцію, їх виготовляли з певних матеріалів, оздоблювали відповідними кольорами, що мало убезпечити носія від злої сили. Не випадково раніше холоші в лляних штанях також стягувались очкурами. Ці та інші деталі, на які ми нині майже не звертаємо уваги, первісно виконували важливі, насамперед ритуально-обрядові функції.

Запаски і плахти

Основним жіночим одягом була довга сорочка з вишитими узорами. Однак наші дівчата й молодиці, звичайно ж, не могли обмежитися лише цим вбранням. Природне естетичне чуття і кукібливість українок загальновідомі, на що, до речі, звертали увагу й іноземні дослідники. Відтак, окрім сорочки, кожна юнка користувалася й допоміжними формами одягу. Найпоширенішими і найдавнішими були запаски та плахти.

Запаски виготовлялися з двох вузьких вовняних пілок. Задня ткалася ширшою. Зодягали плахту так, щоб по боках і спереду проглядала сорочка. Плахта ж мала цільну — зшиту з двох пілок — по лотшшу. Нею обгортали стан із таким розрахунком, щоби зовніш-

ній кінець приталювався спереду (нерідко його заломлювали й прив'язували до поперека).

У кожному регіоні були свої різновиди цього вельми ужиткового одягу. Користувалися ним переважно дівчата і молодиці. Молоді дружини залюбки зодягали плахти або запаски, щоб цим самим «продовжити юний вік»; справді-бо, саме цей одяг вирізняв талію, надаючи жінці особливих приваб і зваб. А якій молодиці не праглося цього! Про таких нерідко казали: «Не було в куми запаски, аж гульк: кума в плахті походжає». Традиційно саме цей одяг означав вік молодиці — себто жінки, яка порівняно недавно вийшла заміж.

Запаски, як і плахти, пишно оздоблювалися різноманітними багатобарвними візерунками. Це диктувалося не лише естетичними вимогами, але й демонологічними уявленнями — колір і стилізований малюнок виконували важливу захисну функцію. Цій же меті слугували й крайка — як оберегове коло,

якою повсякчас підв'язували стеговий одяг, і вишитий поділ сорочки, що мав виглядати з-під запаски.

Пояс

Від найдавніших часів у багатьох народів пояс, підперізування мали сакральне значення, пов'язане з ідеєю досконалості, безкінечності й водночас цілісності. Тобто магичні властивості, якими володіло коло, мав і пояс. Пояс відзначає середину або центр всесвіту, уподібнюється до пуповини як життєвого потенціалу, й це окреслює його сутність як могутнього оберіга.

У замовляннях за допомогою космічного підперізування, обгородження ("місяцем підпережуся, зорями обгорожуся") люди набувають надприродної сили, щоб впливати на хвороби й недобре начальство. У символіці великодньої писанки, яку не випадково дарують старцям або літнім людям, серединна смуга — пояс — означає небесний міст, який з'єднує цей і той світи і який незабаром належить пройти людям названого статусу. У народів Південного Сибіру пояс відрізняв людей від небожителів і мешканців підземного царства згідно із тричастинною будовою Всесвіту: пояс, пов'язаний на талії, засвідчував земне походження людини; боги (небожителі) носили його під пахвами, а представники нижнього, підземного світу — на стегнах.

У багатьох повір'ях зв'язок пояса і змії простежується до сьогодні. Так, у Хорватії вірять: якщо кинути у клубок сплетених зміїв свій пояс і бігти проти сонця, щоб змії не наздогнали, то на тому місці можна знайти корінь "розрив-трави" (як відомо, "розрив-трава" має особливі магичні властивості).

Щоб не болів попереk, навесні шукають ящірку, розстеляють на землі пояс, намагаючись "перегнати" її через нього. Тоді вдягають пояс на себе. У Боснії парубок, щоб бути розумним і досягти успіхів у всіляких справах, знаходить навесні саламандру і протягує її тричі донизу під своїм поясом (вважається, що саламандра володіє таємницями мистецтва й ремесел).

Як важливий атрибут одягу, пояс відігравав особливу роль у родинних переходових обрядах. Так, наприклад, в індійському обряді посвячення хлопчика у брахманські учні, його стригли, вбирали в новий одяг і пояс, давали нове ім'я. Коли його

підперезували, вчитель промовляв спеціальний вірш-замовляння такого змісту: ось прийшла до тебе богиня-сестра — священна пов'язка; тепер усе погане відійде, очиститься силою вдиху та видиху (тобто життєвого дихання: пояс називають захисником життя, оскільки тут він символізує пуповину у "другому народженні", як називають цей обряд посвячення).

На півдні Росії подекуди ще в ХІХ ст. дівчина ходила в самій сорочці до п'ятнадцяти-шістнадцяти років, підперезана червоним вовняним поясом. Коли її сватали, відбувався обряд одягання у спідницю (поневу): мати посеред підлоги робила коло з пояса, й дівчина (якщо давала згоду) мала вскочити з лавки в це коло, при цьому кілька разів проговорити: "Хочу — вскочу, не хочу — не вскочу".

Найвідповідальнішим моментом у житті людини був, звичайно, її перший обряд посвячення — хрестини, в якому відбувалися всі необхідні дії для того, щоб ввести дитину в суспільство, убезпечити від вражої сили.

Проте, буває, вже під час пологів досвідчена баба-бранка бачить, що дитина може передчасно померти. Тоді вона сама охрещує дитину: дає їй ім'я, надягає сорочку й підперезує. Усе це робиться для того, щоб із дитини не стало потерчати — нечистої сили. Надягання пояса на померлу дитину, обов'язкове у поховальному обряді, має захисну функцію, хоча самі виконавці обряду не завжди розуміють його призначення. П.Куліш переповідає свою розмову з селянином, який пояснює цей звичай таким чином: "Непідперезаного не треба ховати, бо на тім світі хтось дасть йому яблучко червоне граться, а воно має у пазуху сховати, а яблучко додолу... а як випаде з пазушки..." Пояс відрізняє дитину, поховану за всіма правилами християнського обряду, від "нечистих" мерців — потерчат і русалок. На противагу таким застережним заходам, як заплітання, підперізування, зав'язування, символіка розпущеного волосся, одягу, широких рукавів, босоногість (усе це асоціюється з наготою) є хтонічною ознакою і практикується в потребі виходу на "той світ" — у магічних танцях, ворожіннях, заклинаннях, деяких обрядах — викликання дощу, вигнання хмар, епідемії тощо.

Русалки в Україні нерідко уявляються дівчатками з русявим кучерявим волоссям у білій сорочці (іноді червоній) без пояса. Зовнішній вигляд лихоманки нагадує русалку: з розплетеним непокритим волоссям, без пояса, одягнена у все біле, як одягають мерців.

В усіх історичних областях України поширені перекази про блукаючі болотяні вогники — душі мертвонароджених або померлих дітей, які при зустрічі з людьми просять у них похрещення. Потерча, за повір'ями, після семи років стає русалкою, а якщо його охрестять до цього часу, то буде янголом. Жителька села Литвяки на Полтавщині розповідала: "Ішла жінка у село, коли виходять чотири русалки, маленькі, у червоних сорочках, в долоні плетуть: "Мене мати вродила, та в хрест не вводила". Узяла жінка соломинку та всіх перехрестила".

Як відомо, одне з місць поховання нехрещених дітей — перехрестя двох доріг. На Поділлі це пояснюється таким чином. Душі нехрещених літають біля могил і вимагають у перехожих похрещення. Той, хто почує їхній голос, повинен перехрестити пояс, назвати ім'ям і кинути: потерча візьме його й охреститься. Тому малят ховають там, де буває багато перехожих.

Особливо часто пояс згадується в повір'ях та народних оповіданнях у зв'язку з нечистою силою. Він відомий як оберіг проти відьом (чоловічий пояс). За поясом (або в тому місці, де застібають сорочку) носять полин і любисток. Щоб віднадити літати до вдовиці крилатого змія, жінку обливали святою водою, надівали на неї вивернуту сорочку й пояс, освячений у церкві.

Ворожіння вважалось справою грішною, нечистою й небезпечною. Щоб вийти на зв'язок із нечистою силою, виносили ікони, розплітали коси, розв'язували вузли, знімали з себе хрест і пояс. Розповідають, що відьма, для того, щоб перетворити весь весільний поїзд на вовків, скрутила свій пояс і поклала його під поріг хати, де відбувалося весілля. В іншому оповіданні яритник (чаклун), якого не покликали на весілля, поробив так, що молоді й усі гості розбіглися вовками — вовкулаками поробились. "А був у їхній слободі охотник такий, що ловив звіра у полі... На другий день чуть світ приходить до того охотника старий дід — знахур, і сказав йому: "Гляди, як підеш до ями і як попадуться вовки, так не бий ізразу, а додивляйся, як є на якому поясок, так розв'яжи його, бо то не вовки, а люди". Охотник пішов до ями, а в ній попалося аж дев'ять вовків; став придивлятися, аж вони усі в поясках. Порозв'язував пояски — всі стали людьми. Це була та сама свадьба: молодий, молода і вся челядь".

У багатьох регіонах України поширене повір'я про чарівні властивості золотих ріжок, які мають деякі гадюки (їхні цариці). Гадюк із золотими рогами нібито можна побачити тоді, коли вони лізуть у вирій. Отож дехто навмисне йде в цей час рано-вранці до

лісу, аби роздобути собі гадючі золоті роги, бо в того, хто ними заволодіє, вестимуться гроші, і взагалі він буде щасливим. А добути їх можна так. Кладуть червоний суконний пояс уперек того напрямку, в якому лізе гадина (бо вона ніколи не звертає вбік і не повертається назад). Долізе вона до пояса й почне пищати: їй не хочеться скидати роги, а дітися ніде. І доти пищить усе й пищить, доки, врешті, не покладе їх на пояс.

Пояс — магичний "інструмент" багатьох обрядів, коли треба за нього щось "притягнути" або, навпаки, — від чогось оборонитись, відштовхнутись. Щоб посадити рій бджіл, через них перекидають знятий із себе пояс. Під час грому — щоб не вбив — затикають собі за пояс гілку ліщини. Від епідемій із сувою полотна робили коло навкруг усього села, й це був той магичний пояс, який мав захистити його мешканців. Під час обряду "гоніння шуляка" жінки ломили й затикали за пояс зелені гілки. Бігаючи по галявині в лісі, вони виспівували: "Ой, лісочку, ой, гайочку, не плодь яструбочка!" У сербів на Юрія пастух стріляє з рушниць біля овець, потім зашиває кулю собі в пояс і носить цілий рік, щоб вовки не нападали на отару.

Однією з весняних розваг дітей було зламати ключ диких гусей. Для цього, гадали, достатньо перерахувати їх у ключі або ж перекрити їм дорогу червоним поясом, гукаючи: "Гуси, гуси, колесом! Червоним поясом!" Щоб вони знову зібралися до купи, кричали: "Ключом, дикі гуси, ключом!"

У фольклорних творах виявляється й та ідея стосовно значущості пояса, яка прозвучала у відомій казці про пояс цариці амазонок Іпполіти: він перемагав у всякому бою, але був безсилий проти чарів кохання.

Пояс мав символічно оберігати передусім живіт і дітородну систему (щоправда, в гуцулів твердий шкіряний пояс захищав людину й фізично — від виробничих травм і бойових поранень). Колись був звичай повивати новонароджену дитину в широкий материнський пояс.

Зосереджується увага на особливій функції пояса і в українських казках. В одній із них стара дає дівчині тонкий поясок і повчає її: "Запережись і будь смирною перед Ольденквітом. Коли скаже, аби ти стала його жінкою, засунь ліву руку під поясок і дай свою згоду... запам'ятай добре: роби все, тримаючи ліву руку під пояском. Він має чарівну силу".

У деяких обрядах пояс надягають не лише на людей, а й на дерева. Відомо, що навесні, вперше почувши кування зозулі, питають у неї, скільки років залишилось жити. Для того, щоб зозуля довше кувала й не полетіла з гілки, до неї тихенько підкрадаються й поясом перев'язують дерево, на якому вона сидить. На Новий рік батьки підперізують дітей, які ходять від хати до хати посівати збіжжям. Підперізують перевеслами з соломи й дерева у садку. Це має сприяти родючості, багатству, врожаюм.

Мережка

Під час розкопок давніх курганів кілька років тому випадково було віднайдено шматки напівзітлілого кафтана, на яких збереглися візерунки тогочасних рукодільниць. За визначенням фахівців, вони сягають IX-X сторіч. Узори тисячолітньої давності — високого мистецького гатунку. Позначені довершеною композицією і сюжетністю. Отже, національна традиція вишивання має давню історію.

Нині будь-які ужиткові чи декоративні речі, оздоблені вишивкою, сприймаються лише як мистецькі вироби. Натомість у давніші часи це були ритуальні тексти, що виконували чітко визначену оберегову функцію. Кожен узор, нанесений на полотні, сприймався насамперед як охоронний знак, а сама мережка — як замкнуте коло, через яке не могла проникнути зла сила.

Уважніше придивімося до традиційних, зосібна жіночих, костюмів. Святкові, як, до речі, й повсякденні сорочки пишно оздоблювалися мережками або карунками. На дівочому, як і жіночому вбранні прикінцеві береги — шия, пазуха, рукави й поділ — обов'язково обшивалися мережками чи вишивались. Такий ансамбль дозволяв юнці чи молодиці за допомогою охоронних знаків, себто мережок з рослинними чи геометричними узорами, убезпечитись од злих духів та недобрих очей. То ж мала рацію поетка, коли писала:

*Писанки з мережками Стали обсрежками.
В них чаклунь записана,
Зло вбиває списками.*

Ці рукотворні вироби присутні не лише на одязі. Мережкову вишивку широко використовували і на наволочках (прошви) та

простирадлах, рушниках, що ними обвішували вікна й двері, щоб застерегтись од проникнення злої сили, і навіть на носовиках. Все це сукупно витворювало магічний мікросвіт самозбереження окремої людини і родини в цілому.

Варто звернути увагу і на таку деталь. У повсякденному житті речі побутового вжитку (насамперед це стосується вишивки) виготовлялися в чітко визначені періоди, навіть дні, а то й години. Тільки за таких умов вони могли виконувати оберегові функції.

Це ж саме стосувалося заготівлі й виготовлення барвників. Трави й коріння, з яких робили фарбу для кольорування ниток, збирали в окремі свята, здебільшого напередодні Купала. Найкращим зелом вважалося те, яке брали до сходу сонця і в найглухіших хащах. Старші жінки, перед тим як зірвати рослину, роздягалися наголо, читали до сходу сонця молитву і лише тоді бралися за роботу. Листя й коріння рвали не голіруч, а лише через полотнину; «нечистим» жінкам (у тих, що випадала на цей час місячка) не можна було йти до лісу. Аналогічні застороги стосувалися й приготування барвників, кольорування ниток (лучки), виготовлення полотна тощо.

Як бачимо, увесь технологічний процес, пов'язаний з вишиваль-ницьким рукоділлям, суголосний із чіткими магічними обрядами. Всі вони несли захисні функції. Вивершувала цей процес мережка — берег, обережка — з символічними знаками давнього тотемізму.

Намісто

Сподіваюся, не буде перебільшенням чи національним самовихвалянням, якщо скажу: в жодного народу не було такої величезної пошани й любові до жіночої прикраси — намиста, як в українок. Як тільки народжувалася дівчинка, для неї з першого ж дня батьки готували «іменний амулет». Він передавався в спадок від матерів і бабусь, і що давнішим був, то магічнішим, а відтак і ціннішим. Образ українки в чужинців асоціювався з двома найголовнішими ознаками: намистом і барвистою вишиванкою.

Не було в Україні юнки, котра, хоч би в якій скруті жила, не мала б власного намиста (коралів). Віддавна побутував звичай: що пишніше у дівчини намисто, то більшу увагу й повагу викликала

вона серед односельців. Що зумовлювало цей давній звичай: мода, традиція, а мо', забаганка?

Намісто мало подвійну функцію: магічну й естетичну. Роз'єднувати їх — означало б нехтувати давньою національною традицією; магічні й естетичні чинники настільки взаємопов'язані, що важко, а то й неможливо розмежувати їх.

І все ж, як на мене, первісно головною роллю була оберегова. За допомогою амулетів людина намагалась убезпечитися від природних катаклізмів та злих сил. Майже кожен атрибут повсякденного побуту, про пю вже йшлося вище, мав охоронні функції. Це стосується і намист

За своєю формою воно нагадує замкнуте коло або вінець. Як ми знаємо, саме ці ритуальні символи присутні в найдавніших писан- карських візерунках, передовсім у безконечниках. Згодом ці тотемні знаки перейшли у вишивку та килимарство. Оскільки намисто призначене для персонального користування (за традицією, його не можна позичати), то відповідно воно виконувало індивідуальну тотемічну роллю.

За українським звичаєм, кожна дівчина й жінка постійно носили намисто, особливо коли виходили на люди. Згадаймо Т. Шевченка:

Ой надіну я серезки І добре намисто.

Та піду я на ярмарок В неділю на місто.

Що пишнішим, барвистішим, із більшою кількістю разків було намисто, тим магічнішим вважалося воно. Воднораз намисто мало й естетичне призначення. Це чітко простежується на давніх фотографіях та художніх полотнах, де відтворені типажі українського жіноцтва. З намистом пов'язано чимало вірувань. Якщо розірвався разок коралів, то це віщувало лиху долю або нещастя Тому кожна власниця постійно стежила за намистом, зберігала його в найпо- чеснішому місці, як найдорожчий скарб. Для юнки було найвищим виявом почуття, коли коханий дарував пишні коралі. Прийняти їх означало дати символічну згоду на шлюб. Якщо з якихось причин хлопець вимагав повернути їх, так казали: «Були коралі, та пішли далі, а перли на мак стерли».

Серед усіх традиційних магічно-естетичних атрибутів намисту належала особлива роля. З цього проводу в народі говорили: «Без намиста і Душа нечиста».

Дукати

Ще однією обереговою прикрасою українських жінок були дукати (дукачі). Як і коралі, їх носили на шиї і виставляли напоказ, щоб у такий спосіб привернути увагу, а водночас і відвернути «зле око». Виготовлялися дукачі переважно зі срібла, мали високомистецькі якості.

Первісними заміниками дукатів були нашійні обереги, виготовлені з глини або камінців, їх знаходять при розкопках давніх поховань як обов'язковий елемент дівочого туалету. Це стилізовані фігурки у формі дерева чи берегинь; з їх допомогою людина убезпечувалася від злих сил.

Згодом, коли з'явилися металеві вироби, поширилися срібні дукати. Із запровадженням християнства поруч з ними сусідились і хрестики (хоч таке сусідство неоднозначне сприймалося церквою). Але давня традиція була міцною — українські жінки не зраджували своїм духовним оберегам: рідко хто не носив на шиї ці символи. Змальовуючи «нову добу» комуністичного тоталітаризму, В. Со-сюра змушений був сказати:

*О, недаремно, ні, моя. старенька мати
Зняла з своїх дітей
дукатики й хрести.*

Чим це «віддячилося» його поколінню, пояснювати не варто...

Китайка

Нині про неї ми знаємо лише з фольклорно-етнографічних джерел, зосібна пісень, та поетичних творів наших класиків. Первісне це була коштовна шовкова тканина блакитного кольору, яку привозили з Китаю (звідси й назва). В Україні з неї виготовляли верхній одяг — штани-шаровари, каптани тощо. Пам'ятаєте, в І. Котляревського:

*Йому Дидона підослала...
Штани і пару чобіток,
Сорочку і каптан з китайки.*

Згодом схожу тканину почали виготовляти з бавовни й місцеві майстрині, фарбуючи її в інші, переважно червоні, тони. Китайка використовувалася не лише для практичних, але й для

обрядових потреб. Особливу популярність вона мала серед козаків. Вирушаючи в похід, матері чи кохані дарували своїм звитязцям хустини як своєрідні обереги. В одній з пісень мовиться:

*Ой десь же ти, дівчинонько, з китаєчки звита,
Що ти мене додержала до білого світа.*

Але найчастіше китайку використовували в похоронному обряді. Т. Шевченко, який, до речі, вельми часто згадує про цей атрибут, писав:

*Високії ті могили,
Де лягло спочити Козацькеє біле тіло,
В китайку поспіте.*

В іншому творі Кобзар відтворює похоронний обряд, коли над могилою побратим «накриває червоною китайкою голови козачі». Вирушаючи в похід, запорожці, як і чумаки, брали з собою обрядову тканину. Нею не тільки покривали тіло небіжчика, але й труну:

*Везуть труну мальовану,
Китайкою вкриту...*

Китайка, отже, мала призначення сумне, але водночас її присутність лишала небіжчикові в далекому краю пам'ять про материзну.

Вінок

Вінок — це, передусім, оберег, таке значення він має в багатьох народів. Це також символ жіночого начала, дівування та дівочої цнотливості. Загалом, вінок — знак життя, долі, життєвої сили, досконалості й перемоги життя над смертю.

Звичай плести вінки навесні поширений був в усьому індо-арійському світі. Вінки вдягали дівчата, ними прикрашали на свята родючості

худобу, їх клали на могили родичів. Вінок із безліччю квітів в уявленнях давніх греків мав Зефір — бог західного вітру. Цей вінок символізував життєдайну силу вітру.

Давньогрецького бога шлюбу Гіменей зображували у вигляді стрункого юнака зі смолоскипом в одній руці й вінком — у другій. Є ціла низка легенд, у котрих якесь божество закохується у смертну дівчину або німфу й женеться за нею. Істота жіночої статі, відповідно, тікає і перетворюється на якусь рослину. І тоді символом того закоханого божества стає вінок із гілля чи стебел такої рослини. Так, давньогрецький бог Пан домагався німфи, яка, не погодившись віддатися ловеласу, перетворилася на сосну. Вінок із гілля сосни став атрибутом Пана. Усім відома історія кохання Аполлона й німфи Дафни (доньки богині землі Геї та бога річок Пенея). Дафна дала обітницю зберігати цноту, подібно до Артеміди. Проте Аполлон переслідував німфу. Тоді Дафна попросила допомоги в батька, й той перетворив її на лаврове дерево, яке Аполлон зробив своєю священною рослиною.

Є легенди й іншого типу. Наприклад, про Псалаканфу, яка запросила надто високу ціну в бога Діоніса за допомогу в прихиленні до нього Аріадни — хотіла з ним покохатися. Діоніс відмовився, та ще й перетворив нещасну на рослину, яку згодом Традиційний дівочий головний убір Аріадна вплела до свого вінка.

В Україні вважали, що вінок-оберіг захищає дівчину від недоброго ока, від нечистої сили. Іноді між квітами у вінок вплітали часник, любисток та полин — від цього зела чимдуж тікала всіляка чортівня.

Вінок — символ дівоцтва. "Не доносити віночка" означає втратити цноту до шлюбу. У білоруській веснянці співається:

Що то в лісі шумить-гримить?
Святий Юрій терем теше.
Хто в теремі стогне-плаче?
Мати Юр'я дочку била:
Де поділа свій віночок.
Свій віночок — чистий жемчуг?

Якщо ж у дівчини той вінок із голови ще не падає — це її неабияк прикрашає. От як у цій колядці:

Чи вогонь горить, чи місяць світить?
Ні вогонь горить, ні місяць світить —
Гречная панна вінком сіяє!

Отож дівочий вінок — надзвичайно цінна річ. Про це свідчить і веснянка:

Стоїть верба кінець села.
Під вербою а три дівчини.
Перша стоїть в оксамиті.
Друга стоїть в щирім злоті.
Третя стоїть у віночку.
В оксамиті — то піч палити.
В щирім злоті — ложки мити.
А в віночку — та до таночку.

Вінок у колядках, поряд із пернем, може бути символом весілля:

Їхав Михасьо з Венгер до Тура:
Що ми привезеш за даруночок?
Привезу я ти срібний перстенець.
Їхав Михасьо з Венгер до Тура:
Що ми привезеш за даруночок?
Привезу я ти злотий віночок.

Весільний вінок — це оберіг особливий. Він пов'язаний із сонцем, сяючим небом:

Не вогонь то горить, полум'я палає,
На нашій Марійці злотний вінок сяє.

Весільного вінка плетуть дружки на дівич-вечорі. Їм допомагають небесні сили. В багатьох весільних піснях про початок плетіння вінка возвіщають ангели: дзвонять у дзвіночок. Або ж ангели стоять біля порога і просять дружок звити для молодої вінок. Це останній у житті вінок для молодої, адже заміжня жінка носить на голові вже іншу ознаку свого соціального стану: очіпок, хустку або намітку.

Плетуть весільного вінка зазвичай із барвінку й калини. У текстах весільних пісень зустрічаються згадки про вінок із пір'я. Пір'яні весільні вінки побутували в багатьох народів. Це пов'язано з уявленнями про подібність душі й дівчини загалом до пташки. Для колядок є характерним мотив, коли по горі ходять пави, а за ними — панна. Вона збирає павине пір'я, складає його в рукав, згодом розкладає на столі і плете собі з того пір'я вінок. Коли ж кладе його собі на голову — десь беруться "буйні вітрове", здіймають вінок і несуть хтозна-куди. Панна кидається услід за віночком, зустрічає "риболовців" і питає, чи не бачили вони її вінка. Вони його, звісно, бачили:

— Ой ми здибали та й переймали.
А що ж нам буде за переймання?
— Першому буде золот перстенець,

Другому буде мій пав'ян вінчик,
Третьому буде гречная панна.

Усі три "риболовці" — це один-єдиний наречений панни. Йому дістанеться й перстень її, і вінок, і сама панна. В іншому колядковому сюжеті дівчина, позбиравши пір'їни та звивши з них вінок, пішла в танок. До неї приходили й батько, й мати — казали, що вже час іти додому. Дівчина відповідала:

"Ось танок дійду — додому піду". Але все не йшла.

Прийшов за нею парубок її:

— Дівко Ганнусю, час додому йти!

Танок не дійшла, додому пішла.

Вінок є також символом довершеності:

А в цьому домочку, як у віночку.

Тут господар — багатства володар,

Тут господиня — червона калина,

Тут дівочки, як квіточки,

Тут синочки, як колосочки!

Вінок використовують у багатьох українських обрядах весняно-літнього циклу. У переддень св. Юрія у Карпатах відбувався обряд Лелі (Лялі). Найкращу дівчину прибирали вінками й зіллям, ставили коло неї молоко, масло, сир і, співаючи, танцювали коло неї. Потім дівчата ділили між собою масло й сир. Вінки пускали на воду. На півдні Волині також справляли обряд "Лялі". Дівчата, вибравши найгарнішу з-поміж себе, перев'язували їй груди, руки й ноги різним зіллям, а на голову клали вінок із різних квіток; саджали її на лавку з дернини, ставили при ній дзбанок з молоком, сир, масло. До ніг клали вінки. Потім водили навколо неї хоровод. По закінченні Ляля роздавала їм сир та масло й кидала вінки, які дівчата намагалися впіймати. Кому щастило отримати вінок — зберігали його до наступної весни.

У четвер перед Трійцею (Семик, Русалчин Великдень) дівчата ходили до лісу завивати на вербі віночки — плели з гілля "коси" й скріплювали травою. У неділю йшли дивитися: якщо вінок свіжий — дівчина буде щаслива. Якщо зів'яв — це віщує якусь біду. Подекуди (скажімо, на Київщині) на Зелені свята дівчата кидали вінки на воду. У білоруській купальській пісні співається:

Дівки на Тройцю вінки вили,

А на Купала розвивали,

На Дунай-ріку пускали.

Собі долю ворожили:

Ой коли доля — так зелен сад.

А як недоля — сохни, зів'янь.

Майже по всій Україні поширений обряд у купальську ніч ворожити з вінками на долю. Кожна дівчина плете вінок, пускає його на воду (іноді зі свічкою) і стежить: куди її вінок попливе — з того краю слід виглядати нареченого:

По саду ходжу, виноград саджу,
Посадивши, та й поливаю,
Ой поливши, да й нащипаю.
Нащипавши, віночка зів'ю,
Віночка звивши, на воду пушу:
Хто вінка пійме, той мене візьме.

Купальські вінки часто зберігали вдома як обереги до наступного свята Купала.

Особливий вінок — обжинковий. Це передвісник майбутнього, нового урожаю, який буде вже в наступному році. Жінки й дівчата, співаючи, плели з колосків такий вінок і, поклавши його на голову найгарнішої дівчини, ішли гуртом до села. Вітали господаря й віддавали йому вінок із обрядовим побажанням. Господар приймав від них дарунок і бажав дівчині, щоб на неї "в церкві вложили вінок", запрошував усіх "на могорич".

У жнивварській пісні про колосковий вінок співається:

Місяцю, місяченьку!
Світи ж нам доріженьку.
Жеби-сьмо не зблудили,
Вінойка не згубили.
Бо наш вінойко красний,
Як місяченько ясний.
Іще вищий від плота,
Ще дорожчий від злота:
Іще вищий від гори,
Ще ясніший від зорі.

Волосся

Найвідомішим сюжетом, де фігурує волосся, є біблійна легенда про Самсона, вся сила якого тайлася в його кучерях. Але відлуння цієї історії знаходимо і в українській міфології. Образ сильної людини, богатиря чи розбійника з "янгольськими волосами" на голові, що роблять його непоборним, свого часу був дуже популярним, особливо у Галичині.

Вірили також і в магічне значення волосся. Вважалося, що обстрижене волосся — це не тільки втрата великої частини життєвої сили, а й чудова нагода для злого чаклуна чи відьми зробити людині якусь капость або навіть заподіяти смерть. Адже волосся — це продовження самої людини, частина тіла, що навіть після відрізання довго підтримує певний симпатичний зв'язок зі своїм колишнім господарем. Тому вірування багатьох народів рекомендували повністю відмовитися від стриження. Особливо це стосувалося людей, наділених владою. Наприклад, франкські королі, яким обстригали кучері, одразу ж утрачали свій престол.

В Україні не було таких жорстких правил щодо обстригання, але існували спеціальні обряди для підкорочення волосся. Такі обряди носили назву "постриги", і їхнє проведення трохи різнилося в залежності від регіонів.

Досить урочисто проводилися обряди першого постригу (пострижин). Ця традиція була започаткована ще в XII—XIII ст., коли пострижини проводили тільки для княжих синів. Стригли княжичів у три-чотири роки, і довірявся цей процес виключно єпископу. Після цього хлопчика садили на коня й везли до церкви, де проводили врочисте богослужіння. Трохи згодом пострижини почали робити для всіх дітей.

До XVIII ст. постриг був церковно-релігійним обрядом, і лише після заборони участі в ньому священика він зберігався виключно в якості народної традиції. Перші пострижини проводили дитині або відразу після народження — "щоб не облісіло", або в рік, два, три чи сім. Обрізали волосся, як правило, хрещені батьки. Вони садили дитину на кожух, який по всій Україні вважався символом достатку та щастя, повертаючи його вовною догори, вирізали чотири пасма волосся — за обома вухами, на потилиці та на скроні — й робили дитині відповідну

зачіску: дівчаткам — жіночу, хлопчикам — чоловічу. Потім хлопчиків могли виносити на руках на двір і садити на коня, якого за поводи бере мати або старша сестра й возить дитину по двору. Говорили, що після такого має славний козак вирости. Майже всюди після обряду пострижин починалося велике бенкетування.

Для того, щоб обрізане волосся не потрапило до злих рук, над ним слід було провести відповідні ритуали. В деяких місцевостях обстрижене волосся спалювали, в інших просто кидали в річку. Зустрічаються відомості, що волосся потрібно запікати в хліб, а потім пускати у воду. Іноді після запікання хліб мала розломити дитина, і обов'язково промовити: "Погане", — щоб голова постриженого ніколи не боліла, а потім, знову ж таки, за водою пустити.

В деяких регіонах волосся не знищують, а ховають, і це має зовсім інше змістове забарвлення. Закопати волосся потрібно не тільки для того, щоб чародії не наклали закляття, а й для того, щоб людина знайшла його після смерті. Цей звичай досить розповсюджений по всьому світові, — наприклад, вірмени ховають волосся та нігті у стовпах домівок або замурують у стінах церкви. В Україні ж мати брала пучок волосся, обрізаного на пострижинах, клала його в куток і говорила дитині: "Дивися, де я кладу волосся, абись на тім світі знало, відки його взяти..."

Із обрізаним волоссям було пов'язано чимало звичаїв і забобонів. Головними наслідками невиконання таких приписів був головний біль, а для жінок — ще й естетичні проблеми, пов'язані з випаданням або припиненням росту волосся. Не можна було допускати, щоб волосся забрали птахи і звили з нього собі гніздо, бо тоді голова болітиме постійно. Треба ретельно берегти волосся й від мишей, бо якщо вони вкрадуть його для свого кубла, знову ж таки, в людини почнеться головний біль. Молоді дівчата мали ховати обстрижене волосся під стріхою, щоб його не вкрали ворони.

Той же, хто, обрізаючи своє волосся, розкидає його, сприяє цим розмноженню нечистої сили.

Обстригання волосся часто мало під собою не тільки естетичні чи гігієнічні причини, а й серйозне символічне значення. У "Руській правді" Ярослава Мудрого передбачено сувору кару тому, хто силоміць обстриже комусь голову чи бороду, бо обстрижена голова у ті часи була ознакою рабства. Трохи згодом сильно обстриженим волоссям почали позначати злодіїв, чаклунів та відьом, щоб їх можна було побачити здалеку. Так стригли якогось злодюжку, і ввели його по селах. Це вважалося позбавленням гідності, тому обстригати волосся дуже коротко особливо ніхто не прагнув.

Волосся є ще й символом краси, особливо жіночої. Українські дівчата ходили з непокритою головою й носили довгі коси. Це було ознакою дівочої честі. Обстригання волосся вважалося страшним приниженням для жінки. Обрізати коси могли тільки силоміць і тільки тим дівчатам, які заплямували свою честь ганебною поведінкою. Обстрижену косу накривали ганчіркою — за аналогією з весільним звичаєм. Після цього дівчина вважалася покриткою ("ні дівчина, ні вдова — покриточка молода").

Заплітання коси також було складним ритуалом. Перше заплітання відбувалося, коли дівчинці виповнювалося шість років. Для цього запрошували "сахнівну" — одружену жінку з кола близьких родичів. Вона брала жмут волосся спереду, з потилиці, від правого вуха й від лівого, заплітала навхрест і промовляла: "Як зв'язую все волосся на тобі, аби ся тримало з усіх штирьох боків, так аби ся в'язали до тебе з усіх боків парубки, удівці, дідицькі сини та й котрі найстарші парубки у краї; котрий тебе узрить, то так аби ся за тобою умлівав, як риба за водою".

Під час шлюбного обряду довгі коси мали або обрізати, або розплітати. Розплітав коси майбутній чоловік. Він трохи послаблював волосся, щоб можна було дістати стрічку, забирав її собі, а до повного розплітання бралися дружки або свашки. Обрізали ж коси в різних регіонах по-різному. На Гуцульщині свекор брав кінець коси своєї невістки в руки і прив'язував до дерев'яного кілочка, спеціально забитого в стіну. Молодий же повинен був відрубати косу топірцем. І потрібно це було зробити з першого разу, бо тоді подружжя буде щасливим. На Північно-Західній Волині косу не відрубували, а відрізали ножем.

Після розплітання чи обрізання волосся слід було вкрити хусткою. Після цього "ходити простоволосою" або "світити волоссям" вважалося непристойністю. Існувала навіть традиція, що як тільки хлопець накидає на голову дівчині намітку, вона стає його дружиною.

Цей звичай несе в собі й містичне значення, бо розпущене волосся в усі часи і в усіх народів вважалося символом відьомства. Довге волосся мало таку магічну силу, що його власниця, розчісуючись та промовляючи своє бажання, могла легко досягти бажаного. Навіть коли жінка цього не прагне, а просто ходить по двору з непокритою головою, вона може впливати на погоду, так само, як і відьма. Тому дівчина, виходячи заміж, накривала голову й тим самим позбавлялася можливості творити чари. Особливо суворо цієї заборони дотримувались у стінах церкви. Ще й досі жінки не заходять до церкви з непокритою головою.

Гребінь

Одна з міфологічних моделей космосу подає світ у вигляді людського тіла. Тож після смерті божественного першопредка (Іміра у скандинавській міфології, Паньгу — в китайській, Пуруші — в індійській) дихання його зробилося вітром, із голови постало небо, а з ніг — земля, кістки перетворилися на гори, а дерева й рослини виникли з волосся. Волосся — це місце перебування душі, отже, все те, що стосується його захисту, покриття, розчісування, підстригання, набуває сакрального значення.

Так було у стародавньому світі. Хоча й тепер, наприклад, американське плем'я уматілья відмовляється обробляти фунт, щоб не поранити тіла Матері-Землі. "Ви пропонуєте мені косити траву й жати хліб, щоб стати багатим, як біла людина, — каже індіанський пророк. — Але хіба я можу наважитися різати волосся своєї матері?"

У численних творах українського фольклору волосся уподібнюється до рослин. У загадках воно порівнюється з гаєм або ж густим лісом: "Густий ліс, чисте поле, два соболі" (волосся, лоб, брови). У купальській пісні дівчина, яка тоне, просить брата не косити трави, бо шовкова трава — то її руса коса. На дерева перетворюються в баладах прокляті батьками діти:

А явір взяв промовляти:
Не рви, ненько, та листенько,
Бо то моє волосенько.

А в казці герой, утікаючи з нареченою від змії, кидає позаду себе гребінець, і з нього виростає густий ліс.

Гребінь, волосся ототожнювалися в давнину не лише з рослинами, а й з водою, небесною вологою. З мистецтва неоліту дійшли до нас умовні зображення дощу у вигляді хвилястих ліній або зигзагів, що асоціювалися з волоссям Великої Богині Неба. На стародавніх наскельних малюнках гребінь виступає як образ води, дощу. У старокитайському письмі "гребінь" означав "дощ". Широкі гребені по краях одягу на керамічних зображеннях жіночих фігур трипільсько-кукутенської археологічної культури також вважають символами води.

За оповіданнями з литовської міфології, Перкунас (бог-громовержець) виїздив зі свого прекрасного палацу й розчісував

зелений дуб. Саме дощ був тим гребенем, що розчісував дуб, а також коси нашим дівчатам, котрі вибігали "на перший грім" намочити під зливою волосся, "щоб краще росло".

Водяник і русалка, за уявленнями, також чешуть голову гребенем, і тоді йде дощ. Розповідають, що на березі часом можна знайти русалчин золотий гребінь. Той, хто спокуситься на золото й принесе його додому, матиме неабиякий клопіт: русалка ходитиме за ним доти, доки гребінець не повернуть — не вкинуть його у воду на тому місці, де взяли.

Є й інші демонологічні персонажі, подібні до русалки, атрибутом яких виступає гребінь. Так, у білоруських повір'ях росомаха уявляється голою жінкою, що сидить на бобровій хатці з малою плачучою дитиною на руках і розчісує щучим гребенем свої розплетені коси. Побачивши людей, вона пірнає з дитиною у воду. Люди кажуть, що росомахою робиться жінка, яка стратить своє дитя й сама втопиться. Хакасам хазяйка води вбачалася в образі голої жінки, яка розчісувала золотим гребенем своє довге волосся. Вважали, що людині, котра знайде її гребінь, щаститиме все життя. Згідно з нижньогородським повір'ям, стерлядка має свого царя. Його помешкання, оздоблене коштовним камінням і перлами, розташоване у глибокій ямі на самому дні ріки. Там він живе зі своєю дружиною — водяною русалкою. Місячними ночами вона виходить на берег, сідає на камінь і розчісує золотим гребенем своє зелене волосся, а стерлядський цар плюскається біля неї, тручись об її білу ногу. Якщо хтось із рибалок таке побачить, жодної рибки йому вже не впіймати.

Гребінь, яким розчісували покійника, вважався нечистим. Його закопували в землю подалі від житла або кидали у воду. Гребінь клали до труни померлого, іноді навіть разом із вичесаним волоссям. Використання гребеня як ритуального предмета в похованні пов'язане з давньою традицією, що сягає індоєвропейської доби, коли було заведено ховати жінок разом із померлими чоловіками. У східних слов'ян археологи фіксують обряд спалення вдів на поховальному багатті, починаючи із III ст. до н.е. Коли з часом убивство жінки було замінено іншими, імітативними формами жертвоприношення, дружина відрізала в себе пасмо волосся й поклала його до труни, що символічно засвідчувало її готовність супроводжувати небіжчика на той світ. У пізніші часи, бувало, потай підкладали до гроба чужий гребінець, власника якого намагалися відправити в тому ж напрямку.

Звичай пускати (метати) на воду волосся також сприймається як жертвоприношення померлим предкам, до яких зверталися, наприклад, у ворожінні або гаданні.

До Дунаю стеженька,

Туди йшла молоденька.
Над Дунайом стояла,
Русу косу чесала,
В тихий Дунай метала.

Через гребінь можна було завдати шкоди, тому після розчісування дівчата старанно його ховали. Класти гребінь на столі або в якомусь видному місці не дозволялося, щоб уникнути прикрощів. Із тієї ж причини намагалися не впускати його додолу. Раніше не дозволялося мити й чесати голову в неділю, понеділок, середу й п'ятницю. Чому існували такі обмеження, тепер з'ясувати важко. У дні ворожінь дівчата клали гребінь під подушку й перед сном замовляли, щоб до них уночі доля прийшла косу чесати.

У родильній обрядовості гребінь символізував жіночу долю. Коли дитині перерізали пуповину, хлопчикові це робили на сокири (щоб із нього був добрий майстер), а дівчинці — на гребені від прядки. При цьому замовляли: "Крутії гори, розкотітеся, Господні голоси, розойдітеся... Як младенець — сідай на коня, а младениця — берись за гребеня!" На хрестинах баба-бранка передавала кумові хлопчика через поріг, а дівчинку — через гребінь.

У південних слов'ян у день св. Юрія мати давала дітям гребінь і посилала їх на засіяне поле. Діти сідали в жито, розчісувалися, щоб волосся було довгим і густим, як жито.

Символічній дії розчісування, а отже, й гребеня, надавалось особливе значення в обряді весілля. Гребінь дарували на весіллі в росіян, сербів, подекуди й в Україні, про що співається в пісні:

Ой летіла вожелена та й впала в тростину.

Купи, купи, Івасику, Марусі хустину.

Я хустини не куплю — куплю їй гребінчик,

Розчесати русу косу під зелений вінчик.

Розплітати косу, розчісувати наречену, знімати вінок і пов'язувати на неї хустку (покривати) означало переводити дівчину з одного статусу до іншого — заміжньої жінки. Розплітав косу брат:

Упав гребінець під стілець.

Та подай, братіку, гребінця —

Розчесати русу косу до вінця.

Розчісували на весіллі й нареченого. У неділю, після того, як коровай прикрасять барвінком, молодого садять на ослоні, староста розчісує йому волосся, а потім надягає шапку. Еротична функція розчісування яскраво виявляється в сороміцьких піснях (на побутовому рівні одне зі значень слова "чесати" означає статевий акт):

Чесала, чесала, чесала, чесала,

Доки моя рідна мати про теє не взнала.
Відповідною бачиться й роль гребеня:
Любив мене молодець,
Купив мені гребінець;
Купив мені щітку,
Розчесати кітку.

Використовувався гребінь і в лікувальній магії. Так, для того, щоб позбутися нічниць (дитячого плачу), треба взяти дитину на праву руку, сісти на порозі й на гребінь лити окріп. Інша жінка стоїть у дворі, за порогом, і питає: "Що ви робите?" Та, що наливає окріп, відповідає: "Ночниці парим!" Перша каже: "Пар, пар, да очі запар". Інший спосіб боротьби з дитячим плачем: гребінь для чесання льону кладуть дитині під подушку.

У південних слов'ян гребінь — оберіг проти вовків. На день св. Мартина (14 квітня) македонці "зв'язують вовчу пащеку", тобто зчіплюють разом гребені, при цьому замовляють: "Як зчіплюються гребені, так нехай замкнеться паща у вовка". Існувала заборона користуватися гребенем у певні дні, оскільки в цьому випадку гребінь символізував вовчі зуби.

Ложка

*Цей дивний за своєю формою і просто необхідний за призначенням предмет увійшов до людського вжитку дуже давно. Ще у Рігведі згадується кілька назв жертвних ложок, функції яких чітко диференціювалися. Це і *ghrtās*, що у буквальному перекладі означає "звернена до жиру"; і *jihī* — "та, що наливає"; а також *srīc*, коротка назва якої українською перекладається як "велика дерев'яна жертвна ложка". Усі ці ложки використовували для набирання олії та жиру. Окрім цього, були спеціальні ложки для божественного напою соми: *srivá* — "маленька ложка" та *grāha* — "повний черпак". Спеціальні*

ложки та лопатки для жертвних богослужінь згадуються у старозавітних текстах.

Перша знайдена на території України ложка датується III ст. н.е. (с. Черепин Пустомитівського р-ну Львівської обл.). Приблизно цим же часом датовані й перші ложки, знайдені в інших країнах Європи. Усі вони зроблені з кістки. Найдавніші ж зразки українських дерев'яних ложок, що дійшли до наших днів, належать до XII-XIII ст. їх знайдено в Києві на Подолі.

У свідомості представників архаїчного суспільства кожна річ та явище мали подвійне значення — так звану дзеркальну семіотику. Водночас існувала чітка градація ритуального (тобто пов'язаного із міфологічним) та профанного, побутового. І якщо друге мало задовольняти потреби земного існування людини, то перше переносило ці "земні" потреби у площину сакрального, моделюючи за допомогою звичайних речей всесвітній лад, а також стосунки людини з божеством. Такий розподіл відбувався на всіх рівнях і охоплював усі сфери життя. Тому й семантика звичайних для сучасної людини речей, а також моделей поведінки, з погляду наших предків, мала зовсім інше значення. У результаті взаємодії профанного та сакрального зміщувалися акценти: речі ритуального призначення ставали загальноповсякденними, а уявлення про їх первісні магічні функції концентрувалися в поодиноких зразках народної обрядовості. Ложка належить саме до таких речей.

Існувала чітка диференціація щодо застосування цього предмета. Одні ложки мали суто ритуальне призначення, іншими користувалися в побуті. Припускаємо, що пізніше розрізнення так званих мужицьких, або циганських (тобто простих), та фарбованих, розписаних у темно-червоний та золотавий кольори ложок є відбитком давньої традиції.

У будь-якому випадку уявлення про магічну силу цього предмета викликало в людей шанобливе ставлення до нього. Ложці приписували оберегові функції, наприклад, у сербів було заведено викидати ложку надвір під час грози. У народі вірили, що речі-обереги відвертають ворожбу, нейтралізують негативні впливи, захищають від усякого зла. Існує фольклорний запис такого епізоду. Маленька дитина сиділа на дворі й великою ложкою їла з миски кашу. Раптом звідкілясь з'явилася змія і підповзла до миски. Тварина кілька разів намагалася скуштувати каші, але дитина біла її ложкою. Очевидців здивувало, що змія не зробила жодної спроби вкусити дитину. З міфологічної точки зору все дуже просто. В українців, як і в багатьох інших народів, ложка пов'язана з культом предків. Дитина споживала кашу, яка є ритуальною стравою в обрядах "народження/смерті". Змія ж — істота хтонічна, тобто також пов'язана з культом предків. А за фольклорними законами, подібне нейтралізується подібним, отже, те, що дитина змогла

приборкати змію за допомогою ложки, лише доводить, що ложка — предмет, так само пов'язаний з потойбічним світом і культом предків.

Ложка часто фігурує в поховальних обрядах. Так, в іжорців під час виносу покійника з хати заведено ламати й кидати за труною його ложку, примовляючи: "Це твоя пайка, більше не одержиш".

Ложка фігурувала при розгадуванні загадок, що було частиною поховальної церемонії у багатьох народів. Біля труни в ніч перед похороном або на могилі вже після поховання представники роду загадували одне одному загадки. Естонці вірили, що при вдалому розгадуванні загадок "із хати не зникатимуть ложки" — тобто не буде нового покійника. У фольклорному творі загадка відіграє роль випробування, якому представники нелюдського світу (для яких характерне відунство та всезнання) піддавали живих. Хибна відповідь видавала чужинця, а отже, істоту ворожу, яку треба знищити. Правильна — давала свободу й життя. Тому, за повір'ями, русалки, лісовики, відьми та інша нечисть при зустрічі зі смертною людиною можуть загадувати їй загадки. У поховальних обрядах загадки сприймалися як магичні формули, які нібито небіжчик (тепер уже представник "того світу") пропонує розв'язати живій людині. Знання відгадки зумовлювалося причетністю до таємниць роду. Це дозволяло розраховувати на особливе опікування з боку всіх померлих роду, на їхню охорону та допомогу.

Із цим же пов'язана "Гра з ложкою" — еротична гра при покійнику, під час якої кожна з дівчат повинна була перецілувати всіх парубків, або ж навпаки. Існує думка, що в такий спосіб мала забезпечитися плодючість.

В Україні під час Святої вечері у тих родинах, де померла дитина, ложку клали на порожнє місце за столом і запрошували душу померлого зі словами: "Твоя ложка лежить і тебе дожидає". Після Вечері ложки не мили, а перевернутими залишали на полиці — щоб душі предків могли скуштувати залишків їжі. Очевидно, що принадою тут була зовсім не страва, а власне ложка, наявність якої в хаті передбачала і присутність її хазяїна. На Поліссі під час поминальної трапези після кожного ковтка ложку перевертали і клали на стіл. Вірили, що в цей час їдять душі померлих, а той, хто покладе ложку як звичайно, — помре. Відголоски подібних уявлень бачимо в іншому поліському звичаї, що відбувається на поминальному тижні, під час так званих "дідів". Після поминальної вечері малі діти залишають на столі ложки. Якщо вранці їх знаходять перевернутими — значить, "мерлі" приходили. Цікаво, що ложки залишає малеча, адже саме вона вважається безгрішною, отже, здатною до спілкування з іншим світом. Зрозуміло, що ложка в цьому обряді є заміником живої людини — дитини.

На Поліссі заведено в перші роковини смерті людини залишати на могилі кухлик та ложку — для небіжчика.

Наведені приклади демонструють, що ложка асоціювалася з конкретною людиною, а зникнення чи псування ложки — зі смертю її господаря. З подібними уявленнями пов'язаний архаїчний звичай псувати речі небіжчика: бити посуд, ламати зброю та знаряддя праці, рвати одяг тощо. Це пояснюється страхом перед мерцем, який може помститися за користування його речами. Тим же зумовлюється традиція ламати ложку небіжчика, яку кидали за труною.

Обов'язкове перевертання ложки в описаних обрядах є відбитком уявлень про дзеркальне відношення двох світів: світу живих та світу мертвих. Вважалося, що ложкою, традиційно покладеною на стіл випуклою стороною, може скористатись лише жива людина. Тоді як ложка перевернута (поламана чи така, що впала) у народній свідомості асоціювалася із потойбіччям.

У Центральній Україні й досі вірять, що до перевернутої ложки чіпляються злидні, тому її не можна залишати у такому вигляді. Вочевидь, образ злиднів з'явився у наведеному повір'ї під впливом християнства, тоді як у давніші часи йшлося про духів предків. Цікавий факт: у латвійському Музеї чортів зберігається робота українського скульптора М.Вакуленка "Злидні". Це ложка, яку обсіли іграшкові бісенята.

З усього сказаного можна зробити висновок, що ложка асоціювалася з конкретною людиною, з її життєвою сутністю. А якщо людина помирала, то ложка ставала своєрідним медіумом для спілкування з душею померлого.

Ложку часто використовували у ворожіннях. На Наддніпрянщині на Голодну кутю після вечері всі члени родини клали свої ложки до миски й накривали хлібиною. Чия ложка вночі сама перевернеться — той помре. Щось схоже бачимо в румунів: щоб дізнатися, житиме людина чи скоро помре, її ложку обпирають об щось у хаті. Якщо ложка впаде сама по собі — чекай нещастя. На західному Поділлі на другий Святвечір дівчата ворожать: збирають зі столу ложки після вечері і йдуть з ними на поріг — "тарабанити". Вірять: "Де пес збреше — туди заміж піду".

І досі в українських сім'ях спостерігаємо прикмету: ложка падає зі столу — господарі чекають на якогось прибульця (як правило, жінку). А за міфологічними уявленнями, про подібні речі попереджають предки роду, тобто ложка виступає в такому випадку посередником між світами живих та померлих і символічним заміником тієї особи, що прийде.

У народі вірили, що ложка може сповістити про подальшу долю господаря. Так, якщо за обідом у когось із ложки падає каша, говорять, що в такої людини буде багато дітей. Також вважали, що ложка здатна спровокувати певну ситуацію, тому існували деякі заборони щодо неї. Наприклад, дівчатам і молодіцям не можна шкребти горщик ложкою — свекруха буде "скребти голову". Перемивати ложки треба обережно, не цокотіти, щоб не було злого людського поговору. Треба стерегтися, щоб ложки не падали з рук увечері — це до покійника. Не можна залишати ложки на ніч у горщику — нечистий буде бавитися. Не можна стукати ложкою об чашку — це до сварки.

У весільному обряді молоді їдять кашу однією ложкою. Ложка символізує поєднання двох осіб в одне тіло, тоді як уся трапеза спрямована на об'єднання двох родів.

Припускаємо, що традиція робити з ложок ляльки пов'язана з уявленнями про ложку, як про двійника людини. У найдавніші часи ляльки мали значення сакральне, тому їх клали до колиски немовляти як оберіг (порівняймо це зі звичаєм класти ложку до труни небіжчика, про який говорилося вище). До речі, такий доленосний акт, як перерізання пуповини новонародженому, колись могли здійснювати також за допомогою ложки (чи на ній). Особливо стежили, аби ложка не була щербатою, бо це віщувало нещасну долю дитині.

В українській казці "Солдатські сини-богатири (Котигорошки)" зустрічаємо цікаву ілюстрацію магічного співвіднесення ложки з людиною та використання ложки в чаклуванні. Два парубки по черзі потрапляють до чарівного царства. На кожного з них в одному й тому ж місці чекає баба-чаклунка (яка, за міфологічними законами, є водночас і охоронцем кордону між двома світами, і жрицею-кухарем божества). Баба обіцяє показати дорогу, лише просить зачекати, доки вона "ложечки побанить". У результаті такої процедури людина перетворюється на камінь. Очевидно, в поданому варіанті пропущено одну суттєву деталь. За логікою казки, баба мала б спочатку нагодувати подорожніх, отже, потім мити не просто ложки, а ті ложки, якими вони їли. У первісній свідомості ложка сприймалася як річ, через яку до тіла надходить життя у вигляді поживних речовин. У результаті спрощення цих понять виникло уявлення про ложку як про відповідник душі. Не дивно, що ложкарство (як, до речі, і гра на ложках) вважалося ремеслом обраних — адже воно суголось з міфами про рукотворне походження людини чи навіть усього світу. В українському фольклорі збереглося чимало легенд та переказів на цю тему. Ми ж обмежимося чи не найвідомішою ілюстрацією висловленої думки. Це казка "Івасик-Телесик", у якій дитина з'являється з деревини, покладеної до люльки.

. За давніми уявленнями, рука мала магічну силу, відбиток руки сприймався як знак влади й асоціювався з певною особою. Ложка ж,

завдяки своїй антропоморфній формі та функціональній приналежності до предметів індивідуального вжитку, мала особливий статус і розглядалася як корелят руки. А зображення руки, на думку багатьох археологів, ще в мистецтві палеоліту було заміником конкретної людини.

У різних жанрах фольклору зустрічаємо мотив, коли люди змушені годувати одне одного величезними ложками з довгими держаками. Цей же мотив бачимо в легенді про те, як запорожці обідали в цариці. Звичайно, у конкретному наведеному прикладі первісний міфологічний зміст було втрачено. Сюжет легенди мав на меті показати винахідливість запорожців. Отже, наведений матеріал демонструє сакральну семантику ложки, її зв'язок із культом предків, а також уявлення про неї як про заміник конкретної людини або продовження людського тіла.

Мед

Мед, або, як його ще називають, "небесна роса", в багатьох культурах — символ "солодоців". Мед, медові напої вважалися стравою богів. Поряд із медом шануються і бджоли — помічники божеств. За традицією, мед жертвується померлим, а також є засобом захисту від злих сил. А ще — символізує жіночі чари.

У міфології багатьох народів мед пов'язаний зі світовим деревом. Так, за віруваннями стародавніх скандинавів, три медові джерела точаться з-під кореня священного ясена Іггдрасіля, кора якого теж укрита медовою росою. У мордовській пісні мед крапає із бруньок гігантської яблуні. Коріння цієї яблуні — на всю широчінь землі, гілки її — на все небо. Віск від меду, що скрапує, осідає на листочках. А на кінчиках тих листочків горять свічечки.

За деякими міфами, мед було вкрадено в богів, які єдині мали право споживати цю чудову страву. Існують міфи про походження меду зі слини, сліз, крові божества чи жертвовної істоти. Розповідають також, що мед (як і бджола) з'явився з мертвого тіла.

Міфологема меду в українців пов'язана з культом предків та поховальною обрядовістю. Мед входить до складу багатьох ритуальних

страв, таких як кутя, коливо, сита, шулики. Кутю готують на Різдво, коли, за повір'ям, усі душі померлих родичів збираються в хаті на Святу вечерю. Коливо та сита — обов'язкові страви поминального обіду.

Мед є жертвовною їжею тих духів, для яких, за народною уявою, "царство Христове закрито". Це мертвонароджені діти або такі, що померли відразу по народженні. Їх заведено поминати осібно на четвертий день Зеленого тижня, який зветься Русальним четвергом. Увечері цього дня на перехрестя доріг виносять мед у мисочці чи щільники. Це роблять із метою заспокоїти душі померлих. Якщо вранці мед буде з'їдений або початий, а навколо виднітимуться невеличкі сліди, значить, "русалочки потупали".

Існує думка, що мед у слов'янських казках функціонально споріднений із нектаром давньогрецьких міфів. Обидві ці страви виконують роль епічної мертвої води: "Тоді він (вовк) узяв полив дурня цілющою водою, зцілив його, а далі живущою — оживив". Це пов'язано із дивовижними антисептичними властивостями меду. Давні греки використовували мед як розчин для бальзамування небіжчиків. Загальновідомим є факт, що тіло Александра Македонського, який помер у Вавилоні, везли до Александрії і поховали в саркофазі, наповненому медом. Це гарантувало майже довічне збереження тіла від тління. У давньогрецькій міфології таку ж функцію виконував нектар. Вживання цього чарівного напою забезпечувало вічну юність. Є міф про Тітона — земного юнака, якого покохала богиня Зоря. Щоб ніколи не розлучатися з Тітоном, Зоря випросила в Зевса дозвіл годувати свого коханого амброзією — їжею богів, що дає безсмертя. Але Зоря забула про нектар, який робить богів вічно молодими. Внаслідок, її нещасний коханець приречений був довіку жити у ветхому старечому тілі.

У народній словесності мед є синонімом багатства, достатку, про що свідчать вирази "жити як у меду", "і медом не заманити" (у значенні не звабити ніякими принадами), "і медом не годуй" (у значенні, що хтось має все жадане і йому більше нічого не потрібно). Коли щось особливо притягує людей, кажуть, що воно "як медом намазане". Мед часто згадується й у протилежному контексті. Про злиденне життя, скрутну ситуацію чи важкі обставини кажуть "живеться не з медом", "ні мед, ні кутя", "як мусі в меду", "вхопив шилом меду".

В українських епічних творах мед згадується нечасто. Зазвичай це характерна приповідка наприкінці чарівної казки: "І я там був, мед-пиво пив, та лише вуса обмочив" ("І я там був, мед-пиво пив, по вусах текло, а до рота не попало"). Це своєрідне замовляння. Оповідач заявляє, що він — очевидець якихось дивовижних подій, причетний до таємниць потойбічного світу ("І я там був..."). Він, так би мовити, їв (точніше, робив вигляд, що їсть) за одним столом із мешканцями того

світу їхню звичайну страву — мед-пиво. Але ж причастя їжею предків, отже, й переходу до іншого світу не відбулося, бо насправді ритуальне мед-пиво лише "по вусах текло, а до рота не попало".

Мед пов'язаний із культом померлих ще й тому, що в певній своїй якості цей продукт мав алкогольні властивості, тому мед часто співвідносять із пивом. А у фольклорі ці два напої можуть взаємозамінюватися. Очевидно, саме це призвело до появи такого вислову, як "мед-пиво". Вираз "наварити меду (пива)" означає заповідати щось дуже лихе, надзвичайно небезпечне для ворога. У поемі Т. Шевченка "Гайдамаки" є рядки:

...Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать.

У колядках мед згадується як перший зі святкових напоїв. Він призначений лише для господаря хати, найпочесніших гостей та колядників:

А в цього пана скам'я застлана,
Та на тій скам'ї три кубки стоять:
В першому кубці — медок-солодок,
В другому кубці — кріпкеє пиво,
В третьому кубці — зелене вино.
Медок-солодок для пана того,
Кріпкеє пиво для жінки його,
Зелене вино для його діток.

Мед символізує жіночі чари.

У піснях про кохання вживається вираз "медові вуста". Мед використовують у шлюбній обрядовості. У деяких регіонах України дівочу косу на весіллі розплітають стрілою і розчісують гребенем, вмоченим у мед чи вино. Символіка цього обряду прозора: стріла — символ чоловічого начала, давній атрибут підземного бога. Гребінь — символ жіночості, втіленням якої була прадавня Велика Богиня.

Із медовим сп'янінням пов'язане й таке поняття, як мед красномовства, характерне для давньої книжності. За скандинавськими міфами, мед поезії є сумішшю бджолиного меду та крові мудрого чоловічка Квасіра, вбитого злими карликами. Верховний бог Один із великими труднощами зміг дістати цей напій, заплативши за нього власним оком. Один віддав мед скальдам — мандрівним поетам-співцям, тому про них говорили, що вони черпають свою мудрість із ока Одіна. Отже, традиційне ставлення до поетів як до людей незвичайних, улюбленців богів певною мірою пов'язане з поняттям про поетичний мед. Проте іноді мед означає щось надмірно приємне. Так, вирази "обливати солодким медом", "як медом по губах мазнути", "з

медом на вустах", "(говорити) з медом та маком" та інші вживаються на позначення гарних, зазвичай облесливих і нещирих промов.

Тому-то й мудрість народна попереджає: "Не передай куті меду".

Перстень

Перстень в уявленнях багатьох народів первісно мав значення оберега, а також перепони, яка утримує душу в тілі. Перстень — ще й фалічний символ, символ сонця та стихії, що народжує життя.

Як зазначають науковці, різні народи використовували персні як амулети проти демонів, відьом та привидів. У тірольських австрійців породілля ні за яких обставин не повинна була знімати з пальця обручки — так вона убезпечувала себе від злих сил. Лапландці довгий час зберігали інший звичай. Чоловік, який мав опускати покійника в могилу, отримував від його родичів мідний перстень, який слід було носити на правій руці аж до кінця поховального обряду. Перстень начебто оберігав цю людину від переслідувань неспокійної душі померлого.

Ту саму оберегову функцію має перстень і в символіці української казки. Тут він стає чарівним предметом, за допомогою якого герой здобуває собі одяг, маєток, дружину. Так, змії у казці каже: "На ж тобі цей перстень, і в тебе тепер буде усяка всячина".

У багатьох казках перстень пов'язаний із одруженням, здобуванням нареченої: "Хто добереться до моєї дочки, зніме з неї перстень, тому оддам половину царства і дочку оддам заміж за нього", — часто каже казковий цар юнакам. "Зняти" перстень, дістати його (іноді навіть із дна моря) — означає здобути право на одруження.

Очевидно, саме під час обряду ініціації (посвяти в чоловіки), що був зазвичай пов'язаний з імітованими смертю й народженням, хлопець отримував перстень. Адже чарівна казка і є, насамперед, відображенням цього обряду. І те, що парубкові перстень дарує саме змії, — ще одне підтвердження цій думці: часто у череві змія чи іншої страхотливої тварини символічно перероджувалися ті, хто відбував цей обряд.

Важливим символом перстень постає у відомій казці про Оха. Від зеленого лісового дідка на ім'я Ох парубок здобуває багато різних

знань: він навчається перекидатися соколом, хортом, конем, окунем. Власне, стає чаклуном, здатним легко входити в усі три "горизонтальні" світи — небесний, земний і підземний. Змушений утікати від свого колишнього навчителя, хлопець зрештою набуває подоби гранатового персня в золотій оправі, що підкочується царівні під ноги. Перстень символізує тут майбутнє одруження після ініціації-випробування.

Крім ролі оберега, перстень (так само, як і всілякі вузли, закрутки, зав'язки) відігравав роль перепони. Перстень утримував душу в тілі, не давав їй його покинути. Тому в давніх греків забороняли входити до деяких святилищ, а також звертатися до оракула Фавна, маючи при цьому перстень на пальці. А предки українців вірили в те, що надтріснута вінчальна обручка віщує неминучу смерть, бо так душа може легко вивільнитися з тіла.

Пізнішою трансформацією цього символу є перстень, що має здатність чорніти, коли казковий герой помирає: "...він дав свій сигнет (перстень, — авт.) і казав до неї:

— Дивися на той сигнет. Як я буду жити, то той буде чимраз ясніший, а умру, то він буде чорний, як з рогу".

Особливу магічну роль відігравав перстень вінчальний, обручка — символ одруження та продовження роду:

Як покочу сребряний перстень по кроваті:

Хоч котися, сребряний перстень, а хоч, не котися,

Хоч женися, мій миленький, а хоч не женися...

Зустрічаємо перстень і у ворожіннях на свято Андрія. Тут символ зберігає давнє значення: перстень для дівчини, яка ворожить, віщує одруження в недалекому майбутньому. Відомо, що на Київщині існував звичай зустрічати молодого калачем, у якому запечено перстень нареченої. Існували й загадки із фривольними натяками, де обручка була причетна до фалічної символіки.

В одній із казок оповідається, що саме завдяки персневі закохані через багато років розлуки впізнають одне одного: "Перехилив склянку, випив половину, а потім посяг у кишеню, вийняв півперсня і впустив у вино. Молода, як випила, побачила у склянці півперсня. Зачудувалася..."

Обрядову магічну функцію відігравало "качання персня". У хороводній гайвіці імітовано боротьбу холоду й тепла, зими й весни, а також купівлю-продаж нареченої:

Я перстеник викочу —

Свою жону вихвачу,

Я перстеник на палець —

Свою жону у танець...

Тих, хто утримує "жону", не вдовольняє як викуп ні хліб, ні перстень, ні колесо. Йдеться про поетичне уявлення сонця вогненным колесом. Це уявлення викликало звичай запалювати колеса в певні свята року. Якщо ж звернути увагу на форму предметів викупу (хліб, перстень), то можна зауважити, що вони нагадують зменшене сонце-колесо. І якщо тут перстень асоціюється із сонцем, то в іншому випадку — сонце із золотим перснем:

Ой покочу золотий перстень

По крутій горі —

Пішли мої літа з світа,

Як лист по воді!

"Качання" персня символізує рух сонця, його магічний цілющий вплив на все живе.

За часів християнства почали вірити в особливу магічну силу освяченого персня. В одній із легенд ідеться про те, що за допомогою такої каблучки лісник допомагає св. Михайлові знешкодити нахабного біса.

Писанка

Писанка, як символ весняного відродження природи, відома багатьом народам світу. Історія писанок сягає в далеке минуле. Християни, які перейняли звичай писати писанки, побачили в них знак воскресіння й вічного життя. Писанка стала символом радості, всепрощення й великоднього привіту.

Мудрі представники старшого покоління кажуть: "У світі доти існуватиме любов, доки люди писатимуть писанки". І справді, тільки велика любов може творити такі дива гармонії та уяви. Кожна писанка — це окремий малесенький світ. Тут і небо із зорями, й вода з рибами, і древо життя з оленями й птахами, й засіяне поле, і триверхі церкви — усе це вималювано в певному порядку для того, щоб підтримувати лад та рівновагу і в нашому, великому світі.

На писанках найбільше бачимо знаків сонця, адже саме яйце — кругле, з яким жовтком — бачилося до нього подібним. Символічними знаками на магічному яйці людина кличе до себе тепло й добробут, візерунки на писанці стають немовби мальованою молитвою.

Кожен орнаментальний мотив і колір — це ніби окрема літера абетки. Поєднуючись на писанках, ці "літери" творять послання, охоронну молитву за того, кому призначений оберіг. Різні місцевості України мають свої особливі орнаменти й кольори, так само, як говірки й діалекти. Проте загалом мова українських писанок — спільна.

Ось що пише про це Українська загальна енциклопедія: "Серед писанок можна вирізнити характерні групи для деяких околиць. Для Побужжя прикметний рослинний орнамент і сполука червоних і жовтих площин на чорному тлі. Полісся, Волинь, Надзбручанське Поділля мають писанки з перевагою ясно-червоного тла. Подніпров'я дає широкосиметричні поля, де укладаються мотиви (часто рослинні), виведені товстими лініями. Наддніпрянське Поділля знає чорні писанки, деколи з іншим темним тлом і блідим, контурно виведеним рисунком. Гуцульські писанки ясні, писані жовтими й білими контурами на червоному тлі, часто, буває, трохи зеленої, чорної і синьої фарби, — геометричний орнамент дрібненькою мозаїкою покриває поверхню. Бойківські писанки переважно двобарвні, часто з вишкрябаним мотивом. Двобарвні також писанки західних околиць, вони повторюють мотиви багатораменної розети на різних тлах: червоному, жовтому, синьому, зеленому, фіолетовому".

Символіка основних писанкових мотивів така

Сонце — джерело світла й тепла, "всевидяще око"; символ Христа. **Хрест** — символ всесвіту, чотирьох сторін світу, чотирьох пір року; святий знак викуплення, яким церква усе починає, благословляє й освячує.

Древо життя — символ світобудови, воно поєднує в собі верх і низ, землю й небо, минуле й майбутнє; у Святому Письмі дерево позначає все добре й вартісне, є образом Божої мудрості.

Спіраль — знак зародження нового життя, родючості; символ порядку таїнства літургійного року. Сварга — знак всесвіту; символ Величі Божої. Триріг — знак святого вогню і Святої Трійці. Зоря восьмикутна — знак неба, Богині-Матері; символ Діви Марії: немов рання зоря, вона передвіщає схід Сонця-Христа. Церква — знак стремління до висот, вічності, єднання з небом.

Грабельки — символ дощу, води, що сходить із неба до землі і єднає землю з небом (або ж дівчину із хлопцем); у Старому Заповіті дощ є прообразом обіцяного Спасителя; у Новому Заповіті — символом ласки й благовісті Святої Євангелії. Гілка — символ родючості, щорічного весняного відродження пагонів; образ живучості Божої ласки, символ безкінечного життя. Дубовий листок — символізує чоловічу силу, це знак стародавнього бога Перуна; у Святому Письмі дуб є сакральним знаком повноти життя Божого люду й символом Божої справедливості.

Пташка — символ єднання земного й небесного, охоронець душ предків; птахи символізують чесноти святих та їх вознесення до Бога.

Півень — провісник дня, сторож добра проти зла — є символом світла, яке поборолو темряву, — Христа.

Кінь — символ невтомного руху сонця; образ безстрашного вісника віри, який летить у світ, готовий на смерть. Риба — символізує воду, отже, як і вода, є символом життя і здоров'я; це також символ новохрещених.

Олень — пов'язаний зі світлом, він є рятівником-переможцем, охоронцем істини, провідником; це образ шукання Бога і взаємної допомоги.

Виноград — символ роду; виноградна лоза — символ Христа.

Безконечник — символ води, невмирущої природи, вічного життя. Сорок клинців символізують успіх у господарстві, добробут і чесноти людини.

Квіти — означають радість, красу, дітей.

Про виникнення писанок існує багато легенд. Одна з них, гуцульська, розповідає таке. Невдовзі після свого Воскресіння Христос переміг диявола й закував його дванадцятьма залізними ланцюгами в підземеллі під Голгофою, за дванадцятьма залізними дверми, котрі замкнено на дванадцять залізних замків. Але нечистий іще має силу, день і ніч він рветься на волю, розгриз уже одинадцять залізних замків і злизав одинадцять залізних дверей. Ще мить — і впаде остання, дванадцята перепона. Вирветься тоді диявол на білий світ, і настане світові кінець. Але саме в цю мить дзвонять у церкві дзвони, люди вітаються словами "Христос воскрес!" і обдаровують одне одного писанками. Тоді враз поновлюються всі окупи на нечистому, всі двері й замки. Отож сидіти там, за ними дияволу довіку — поки люди на землі писатимуть писанки й вітатимуть одне одного з Великоднем.

Інша легенда, з Київщини, розповідає, що коли Ісус Христос ходив зі св. Петром по землі, то вони проходили через одне село, а там юдеї були. Побачили вони Христа, та й почали камінням та грудками шпурляти в Нього. І як торкнеться камінь Ісусової одежі — зробиться з того каменя писанка, а як торкнеться грудка, то перетвориться на крашанку. Св. Петро позбирав усе те до кишені, а пізніше людям роздав. З того й пішов звичай готувати писанки та крашанки до Великодня.

Подільська легенда переказує, що як Юда зрадив Ісуса й повернувся додому, мати прийняла його вареними яйцями та й почала картати за його вчинок. При тому казала: "Ти продав свого Пана, а він тим часом воскресне". На це Юда засміявся й відповів: "Мій Пан тоді воскресне, як з тих яєць вилізуть курчата". Та ледве це вимовив, як з варених яєць справді вибігли курчата.

За галицькою легендою, писанки вперше з'явилися як дяка доброму чоловікові. Коли Спаситель ніс хреста на гору Голгофу, то стрів чоловіка, що саме ніс яйця в кошику до Єрусалима на продаж. Чоловік бачив, як тяжко Ісусові нести хрест, поставив свій кошик у рові при дорозі, а сам кинувся помагати Спасителеві. Ішли вони й разом несли хреста аж на Голгофу. Коли ж Ісуса вже розіп'яли, пригадав той чоловік за свій кошик, та й повернувся на те місце, де його поставив. Приходить, дивиться, а в кошику всі яйця — пописані та й пофарбовані. Не поніс він їх більше продавати, а повернувся додому та й тримав як пам'ятку, бо мав те чудо за дяку від Христа за те, що допоміг нести хрест. Від того й пішло фарбування та писання яєць на Великдень.

Починають писанкарювати на свято Стрітєння (15 лютого) — тільки-но молоде сонце набирає сили, прямує до весни. Розписують писанки аж до Зелених свят, магiчними візерунками відзначаючи періоди весняних змін.

За традицією, писанки пишуть дівчата й жінки. Дівчата пишуть писанки, щоб прикликати щасну долю. Бездітні жінки — щоб дитинку народити, їм радять три роки підряд писати по дванадцять писанок і роздавати дітям. Господині — щоб у хаті були злагода й достаток, щоб усі були здорові й веселі. Дівчата можуть писати гуртом, а матері — тільки самі, вночі, коли всі поснуть. Берегиням родинного вогнища потрібні тиша, спокій і зосередження на добрих думках. Як сутеніє, кажуть: "Вже діди снують по кутках, пора дітям спати, а нам писанки писати".

На Великдень писанками вітають один одного родичі й друзі. Зазвичай пишуть від п'ятнадцяти й більше. Одну-дві кладуть до великоднього кошика на посвячення, дві-три — на цвинтарі, одну-дві — священику в церкві. Частину роздають дітям, які приходять христити чи приносять "калач", частину — роздаровують. Дітям дарують світлі, яскраві писанки. Господарям — із зображенням сорока клинців, кривульок та безконечників. Старців обдаровують чорно-білими писанками з "небесними мостами" й "поясами". Дівчата вручають своїм коханим червону писанку. А хлопці тим дівчатам, які їм подобаються, дарують на Великдень хустинку або намисто — делікатний натяк на сподіване весілля. На найкращих писанках дівчата настоюють воду, а потім нею вмиваються, щоб бути "гарними, як писанка".

Писанок, на відміну від крашанок, у їжу не вживають, адже це обереги. Подаровані писанки тримають в оселі на почесному місці до наступного Великодня, а то й протягом багатьох років. Якщо писанка ненароком поб'ється, її слід закопати в землю, бажано на городі або в полі.

Використана література

1. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К., 1977;
2. Матейко К. І. Головні убори українських селян до початку ХХ ст. // Народ, тв орчість та етнографія. 1973. № 3;
3. Немировська Н.Г. Традиції, обряди, символи, обереги. К.- Основа. 2011;
4. Скуратівський В. Хатні обереги// Берегиня. 2001 № 6. Українці: Свята,традиції,звичаї/ Уклад Коверець І.-Донецьк 2004;

Упорядник: Міськова Н.М.

Редактор: Іванова Х.І.

Відповідальний за випуск: Діденко М.О.